

СУЧАСНІ ГУМАНІТАРНІ ДИСКУСІЇ

№ 1, 2024

MODERN HUMANITARIAN DISCUSSIONS

№ 1, 2024

ISSN: 3041-1637 (online)

ЕЛЕКТРОННИЙ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ELECTRONIC SCIENTIFIC JOURNAL

ЕЛЕКТРОННИЙ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
**СУЧАСНІ ГУМАНІТАРНІ
ДИСКУСІЇ**

№ 1, 2024

ELECTRONIC SCIENTIFIC JOURNAL
**MODERN HUMANITARIAN
DISCUSSIONS**

№ 1, 2024

Київ 2024

*Засновник, редакція та видавець:
Наукова установа «Науково-дослідний центр сталого розвитку»
Рік заснування: 2024
Періодичність: 2 рази на рік*

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Наукової установи «Науково-дослідний центр сталого розвитку»
(протокол № 5 від 15 квітня 2024 року)*

*Founder, Editorial and Publisher:
Centr for Sustainable Development
Year of foundation: 2024
Frequency: twice a year*

*Recommended for publication by the Academic Council
of Centr for Sustainable Development
(Minutes № 5 of April 15, 2024)*

В журналі опубліковані наукові статті з актуальних проблем сучасної науки.

Матеріали публікуються мовою оригіналу в авторській редакції.

Редакція не завжди поділяє думки і погляди автора. Відповідальність за достовірність фактів, імен, географічних назв, цитат, цифр та інших відомостей несуть автори публікацій. У відповідності до Закону України «Про авторське право і суміжні права», при використанні наукових ідей і матеріалів цієї збірки, посилання на авторів та видання є обов'язковими.

The journal publishes scientific articles on topical issues of modern science.

The materials are published in the original language in the author's edition.

The editors do not always share the opinions and views of the author. The authors of the publications are responsible for the accuracy of facts, names, place names, quotations, figures and other information. In accordance with the Law of Ukraine «On Copyright and Related Rights», when using the scientific ideas and materials of this collection, references to the authors and publications are mandatory.

© Автори статей, 2024

© Науковий журнал «Сучасні гуманітарні дискусії», 2024

© Authors of articles, 2024

© Journal «Modern Humanitarian Discussions», 2024

Головний редактор

Котельницький Назар Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, Чернігівський інститут інформації, бізнесу і права Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Ю. Бугая, Україна

Редакційна колегія

§ Освітні науки

Жукова Анна Робертівна – доктор філософії в галузі педагогіки, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, Україна

Радзівська Ірина Володимирівна – кандидат педагогічних наук, Черкаська медична академія, Україна

Швардак Маріанна Василівна – доктор педагогічних наук, доцент, Мукачівський державний університет, Україна

§ Професійна освіта

Мовмига Наталія Євгенівна – кандидат психологічних наук, доцент, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», Україна

Козубцов Ігор Миколайович – доктор педагогічних наук, кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації імені Героїв Крут, Україна

Таможська Ірина Володимирівна – доктор педагогічних наук, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна

§ Фізична культура і спорт

Приймак Сергій Георгійович – доктор педагогічних наук, кандидат наук з фізичного виховання і спорту, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, Україна

Семененко В'ячеслав Петрович – кандидат наук з фізичного виховання і спорту, професор, Національний університет фізичного виховання і спорту України, Україна

Трачук Сергій Васильович – кандидат наук з фізичного виховання і спорту, доцент, Національний університет фізичного виховання і спорту України, Україна

§ Історія та археологія

Драч Оксана Олександрівна – доктор історичних наук, професор, Київський університет імені Бориса Грінченка, Україна

Котельницький Назар Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, Чернігівський інститут інформації, бізнесу і права Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Ю. Бугая, Україна

Кузнець Тетяна Володимирівна – доктор історичних наук, професор, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Україна

Олійський В'ячеслав Олександрович – кандидат історичних наук, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, Україна

Подрез Юлія Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, Україна

§ Філологія

Левченко Тетяна Миколаївна – доктор філологічних наук, професор, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, Україна

Ісакова Єлизавета Павлівна – кандидат філологічних наук, доцент, Київський національний університет технологій та дизайну, Україна

Шостак Оксана Григорівна – доктор філологічних наук, доцент, Університет Парі Сіте (Paris Cité Université), Франція

§ Політологія

Добродум Ольга Вікторівна – доктор філософських наук, професор, Державний торговельно-економічний університет, Україна

Сергієнко Тетяна Іванівна – кандидат політичних наук, доцент, Національний університет «Запорізька політехніка», Україна

Цурканова Ірина Олександрівна – кандидат політичних наук, доцент, Український державний університет науки і технологій, Україна

§ Психологія

Джежик Ольга Володимирівна – кандидат психологічних наук, доцент, Національний університет «Одеська юридична академія», Україна

Іванова Тетяна Володимирівна – кандидат психологічних наук, доцент, Сумський державний університет, Україна

Ковальова Ольга Вікторівна – доктор психологічних наук, професор, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, Україна

Колодяжна Алла Володимирівна – кандидат психологічних наук, доцент, Київський національний університет технологій та дизайну, Україна

Editor-in-Chief

Kotelnitsky Nazar – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Yu. Bugay International University of Science and Technology, Ukraine

Editorial Team

§ Educational Sciences

Zhukova Anna – PhD in Pedagogy, National Army Academy named after Hetman Petro Sahaidachnyi, Ukraine

Radziievska Iryna – Candidate of Pedagogical Sciences, Cherkasy Medical Academy, Ukraine

Shvardak Marianna – Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Mukachevo State University, Ukraine

§ Vocational Education

Movmyga Nataliia – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Ukraine

Kozubtsov Ihor – Doctor of Pedagogical Sciences, Candidate of Technical Sciences, Senior Researcher, Military Institute of Telecommunications and Informatization named after Heroes of Krut, Ukraine

Tamozhska Iryna – Doctor of Pedagogical Sciences, V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

§ Physical Culture and Sports

Priymak Serhij – Doctor of Pedagogical Sciences, Candidate of Physical Education and Sport, Shevchenko National University «Chernihiv Colehium», Ukraine

Semenenko Viacheslav – Candidate of Sciences in Physical Education and Sports, Professor, National University of Physical Education and Sports of Ukraine, Ukraine

Trachuk Sergii – Candidate of Sciences in Physical Education and Sports, Associate Professor, National University of Physical Education and Sports of Ukraine, Ukraine

§ History and Archaeology

Drach Oksana – Doctor of Historical Sciences, Professor, Borys Grinchenko Kyiv University, Ukraine

Kotelnitsky Nazar – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Yu. Bugay International University of Science and Technology, Ukraine

Kuznets Tetiana – Doctor of Historical Sciences, Professor, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Ukraine

Olitskyi Viacheslav – Candidate of Historical Sciences, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Ukraine

Podriez Yulia – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko, Ukraine

§ Philology

Levchenko Tetiana – Doctor of Philological Sciences, Professor, Hryhoriy Skovoroda University in Pereiaslav, Ukraine

Isakova Yelyzaveta – Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Kyiv National University of Technologies and Design, Ukraine

Shostak Oksana – Doctor of Philological Sciences, Associate Professor, Paris Cité Université, France

§ Political Science

Dobrodum Olha – Doctor of Philosophical Sciences, Professor, State University of Trade and Economics, Ukraine

Sergiienko Tetiana – Candidate of Political Sciences, Associate Professor, National University «Zaporizhia Polytechnic», Ukraine

Tsurkanova Iryna – Candidate of Political sciences, Associate Professor, Ukrainian State University of Science and Technologies, Ukraine

§ Psychology

Dzhezhyk Olha – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, National University «Odesa Law Academy», Ukraine

Ivanova Tetyana – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Sumy State University, Ukraine

Kovalova Olha – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Ukraine

Kolodyazhna Alla – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Kyiv National University of Technologies and Design, Ukraine

Сучасні гуманітарні дискусії

№ 1 / 2024

ЗМІСТ

Бєленок О. А., Мацко-Демиденко І. В.

МОЛОДЬ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ВІЙНИ: ГРОМАДСЬКА ДУМКА, ОЧІКУВАННЯ,
ПОВЕДІНКА.....7

Демчук В.

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ПІДЛІТКІВ У ПОЗАШКІЛЬНІЙ
МУЗИЧНО-ТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ.....18

Колесникова Ю. К.

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У ЗАКЛАДІ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ.....24

Котельницький Н. А.

КАРАЛЬНІ ЗАХОДИ РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА ПРОТИ ЗЕМСЬКОЇ ЛІБЕРАЛЬНОЇ
ПАРТІЇ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ 70 - ПОЧАТОК 80 РР. ХІХ СТ.).....28

Федун І. В., Чернобай О. Б.

МІЖПРЕДМЕТНІ ЗВ'ЯЗКИ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ.....40

Modern Humanitarian Discussions

№ 1 / 2024

CONTENTS

Belenok O., Matsko-Demydenko I.

THE YOUTH OF UKRAINE DURING THE WAR: PUBLIC OPINION,
EXPECTATIONS, BEHAVIOR.....7

Demchuk V.

FEATURES OF THE FORMATION OF EMOTIONAL INTELLIGENCE OF
ADOLESCENTS IN EXTRACURRICULAR MUSICAL AND CREATIVE ACTIVITIES.....18

Kolesnykova Yu.

LEGAL EDUCATION OF CHILDREN IN A PRESCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTION.....24

Kotelnitskyi N.

PUNISHMENT MEASURES OF THE RUSSIAN SELF-STATE AGAINST THE LAND LIBERAL
PARTY OF NORTHERN UKRAINE (LATE 1970s - EARLY 1980s).....28

Fedun I., Chernobay O.

INTER-SUBJECT RELATIONSHIPS IN THE LESSONS OF MATHEMATICS.....40

УДК 316.346.32: 316.654
DOI: 10.60022/1(1)-1MHD

Беленок Олексій Андрійович

науковий співробітник відділу соціальних структур
Інститут соціології НАН України, Україна

Belenok Olexsii

Researcher of the Department of Social Structures,
Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine
ORCID: 0000-0002-3938-1221

Мацько-Демиденко Ірина Вікторівна

кандидат соціологічних наук, науковий співробітник
відділу соціології культури та масової комунікації
Інститут соціології НАН України, Україна

Matsko-Demydenko Iryna

Candidate of Sociological Sciences, Researcher of the
Department of Sociology of Culture and Mass communication
Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine
ORCID: 0000-0001-9326-1696

МОЛОДЬ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ВІЙНИ: ГРОМАДСЬКА ДУМКА, ОЧІКУВАННЯ, ПОВЕДІНКА

Анотація. Молодь у XXI ст. справедливо розглядається як стратегічний ресурс будь-якої країни. Саме молодь творитиме майбутнє України, активно впливаючи на політичні, економічні, соціокультурні процеси в суспільстві. Історично саме вікові/поколінські спільноти в Україні завжди мали велике значення для розуміння суспільних процесів і були первинною формою самоідентифікації особистості.

Мета статті полягає в аналізі сприйняття матеріально-економічного становища, дослідженні соціальних орієнтацій, почуттів, очікувань та окремих поведінкових реакцій сучасної української молоді в надзвичайних умовах війни. Емпіричну базу статті складають результати соціологічних опитувань, що проводились соціологічною службою Центру Разумкова у серпні 2022 р., у грудні 2022 р. та у лютому-березні 2023 р.

Аналіз спільного та відмінного в спектрі думок, орієнтацій, установок, що притаманні представникам різних вікових груп сучасної України, свідчить як про їхню єдність за певними позиціями, так, що фіксувалося частіше, і про суттєві вікові розбіжності, особливо виразні при порівнянні крайніх вікових груп – молоді та літніх людей.

Більшість молодих українців відчуває надію щодо власного майбутнього (59,2%) і майбутнього України (61,1%), велика кількість – почуття оптимізму (43,4% і 47% відповідно). З віком у респондентів дістають більшого поширення негативно забарвлені соціальні почуття щодо майбутнього – свого та країни (страх, тривога і т. ін.). Критичне переосмислення досвіду нашої новітньої історії (як позитивного, так і негативного) здатне надати суттєвих поштовхів якісно іншому, проривному етапу розвитку України.

Ключові слова: вікові групи, молодь, покоління Незалежності, війна, громадська думка.

THE YOUTH OF UKRAINE DURING THE WAR: PUBLIC OPINION, EXPECTATIONS, BEHAVIOR

Abstract. Youth in the XXI century rightly considered as a strategic resource of any country. It is the youth who will create the future of Ukraine, actively influencing the political, economic, socio-cultural processes in society. The emergence of a new understanding of life, one's place in it, new views, norms and values inherent to millennials, was repeatedly advertised by means of public opinion research. Historically, age/generational communities in Ukraine have always been of great importance for understanding social processes and were the primary form of self-identification of an individual.

The purpose of the article is to analyze the perception of the material and economic situation, the study of social orientations, feelings, expectations and individual behavioral reactions of modern Ukrainian youth in the extraordinary conditions of the war.

The empirical basis of the article is the results of sociological surveys conducted by the sociological service of the Razumkov Center in August 2022, December 2022, and February-March 2023.

The analysis of the common and different in the spectrum of opinions, orientations, and attitudes inherent in the

representatives of different age groups of modern Ukraine testifies both to their unity in certain positions, which was recorded more often, and to significant age differences, which are especially pronounced when comparing the extreme age groups - young and old people.

Belief in the victory of Ukraine in the war for independence is consensual for representatives of all age groups of the population, and certain misunderstandings between young and old should be extinguished by the state, centers of civil society, and the media by creating an «atmosphere» of dialogue, tolerance and respect for different opinions and points of view in society vision.

The majority of young Ukrainians feel hopeful about their own future (59.2%) and the future of Ukraine (61.1%), a large number feel optimistic (43.4% and 47%, respectively). As respondents age, negatively colored social feelings about the future - their own and the country's future (fear, anxiety, etc.) become more widespread. A critical reinterpretation of the experience of our recent history (both positive and negative) is capable of providing significant impetus to a qualitatively different, breakthrough stage of Ukraine's development.

Keywords: age groups, youth, Independence generation, war, public opinion.

Постановка проблеми. Молодь у ХХІ ст. справедливо розглядається як стратегічний ресурс будь-якої країни. Саме молодь творитиме майбутнє України, активно впливаючи на політичні, економічні, соціокультурні процеси в суспільстві. Сучасна українська молодь – покоління 18–30-річних громадян (інші назви – ровесники незалежності, міленіали, цифрове покоління), які народилися у 1990-х роках та на початку «нульових» років, пройшли первинну соціалізацію разом зі стрімким розвитком комп'ютерних технологій, експоненційним поширенням інтернету та появою різноманітних гаджетів. За способом світосприйняття, характером та інтенсивністю комунікацій, стилем життя представники цього покоління кардинально відрізняються від своїх попередників. Сучасна молодь проходила стадію свого особистісного формування вже після проголошення незалежної України – її представники пішли до школи, коли ліберальні економічні цінності системно впроваджувалися у тканину суспільних відносин. А активна вторинна соціалізація цієї вікової когорти проходила, до того ж, в умовах російської військової агресії, починаючи з 2014 р.

Поява нового розуміння життя, свого місця в ньому, нових поглядів, норм та цінностей, що притаманні міленіалам, неодноразово фіксувалася засобами дослідження громадської думки. Громадська думка як соціально-психологічний феномен масової свідомості являє собою оціночний стан масової свідомості і визначається як загальне у сукупності думок щодо актуальних, проблемних явищ соціальної дійсності. Це загальне породжується спільністю умов матеріального і духовного життя певних соціальних груп. Спираючись на це визначення, з наукової точки зору більш коректно розглядати не лише узагальнену громадську думку, а думки, погляди представників окремих соціальних груп, окремих категорій населення, тому що ці думки можуть бути дуже різними навіть щодо однієї і тієї проблеми.

Історично саме вікові/поколінські спільноти в Україні завжди мали велике значення для розуміння суспільних процесів і були первинною формою самоідентифікації особистості. Покоління – це не лише статистичні групи, а вікові когорти, внутрішній світ яких сформований одними і тими ж історичними подіями, які їхні учасники пережили, знаходячись у близькому віці, з аналогічним досвідом, що трансформується мірою переходу від однієї життєвої стадії до іншої. «Події здатні звести вікову когорту в статус покоління, сконструювати ідентичність («ми», спільні способи відчувати, думати, діяти) і, майже одночасно, диференціювати ровесників, встановити відмінності та дистанції» [1, с.33]. На ґрунті цього підходу актуальним вбачається аналіз деяких важливих характеристик умовних поколінь «дітей», «батьків» та «дідів», що складають вікову стратифікацію сучасного українського суспільства під час війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тенденції, протиріччя та результати трансформації українського суспільства регулярно ставали об'єктом аналізу вітчизняних соціологів (Є. Головаха, А. Ручка, В. Городяненко, М. Шульга, С. Макеєв, І. Попова, В. Бакіров, С. Катаєв та ін.).

Розробка теоретичних та методологічних передумов вивчення громадської думки, відповідного методичного інструментарію належить, зокрема, В. Осовському, В. Полтораку, В. Паніотто, М. Чурилову та ін.

Значний внесок у розвиток теоретичного осмислення покоління як соціологічної категорії належить К. Мангейму. Проблеми поколінь плідно вивчали С. Ейзенштадт, Д. Берто, А. Інкелес, Н. Хоув, У. Штраус та ін.

Поколінський аналіз застосований у працях українських соціологів Н. Соболевої, С. Оксамитної, Л. Малиш, А. Свиначенка, Л. Кожекіної та ін. Спосіб та стиль життя сучасної української молоді-ровесників незалежності, її суспільні настрої та очікування були предметом численних досліджень у вітчизняній науці (О. Злобіна, О. Балакірева, О. Гарнець, Л. Сокур'янська, Н. Коваліско, О. Іваненко, В. Смакота та ін.).

Характер відображення у молодіжній свідомості такого соціетального зламу як війна нині дістає ґрунтового вивчення у дослідженнях О. Антиповича, В. Духневича, Г. Зеленько, М. Міщенко, В. Паніотто, М. Ткалич та ін.

Мета статті полягає в аналізі сприйняття матеріально-економічного становища, дослідженні соціальних орієнтацій, почуттів, очікувань та окремих поведінкових реакцій сучасної української молоді в надзвичайних умовах війни. Отримання такого ескізного соціального портрету ровесників незалежності (та

більш деталізованого – у майбутньому) сприятиме підвищенню ефективності державної молодіжної політики, швидкій відбудові післявоєнної України.

Емпіричну базу статті складають результати соціологічних опитувань, що проводились соціологічною службою Центру Разумкова у серпні 2022 р. (далі скорочено – опитування №1), у грудні 2022 р. (далі – опитування № 2) та у лютому-березні 2023 р. (опитування № 3). Опитування методом face-to-face проводилися на тих територіях, що контролюються урядом України та на яких не ведуться бойові дії. Опитування проводилися за стратифікованою багатоступеневою вибіркою із застосуванням випадкового відбору на перших етапах формування вибірки та квотного методу відбору респондентів на заключному етапі (коли здійснювався відбір респондентів за статеві-віковими квотами). Структура вибіркової сукупності відтворює демографічну структуру дорослого населення територій, на яких проводилося опитування, станом на початок 2022 р. (за віком, статтю, типом населення). Було опитано по 2020 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Разом з тим, додаткові систематичні відхилення вибірки можуть бути зумовлені наслідками російської агресії, зокрема, вимушеною евакуацією мільйонів громадян.

Для аналізу емпіричних даних нами використаний стандартний поділ масивів опитаних на 3 вікові групи: 1) 18-30-річних («молодь»); 2) 31-59-річних («батьки», середні покоління); 3) респондентів у віці 60+ років («діди», старші покоління) – в опитуванні №1, а також на 5 вікових когорт: 1) 18-29-річних; 2) 30-39-річних; 3) 40-49-річних; 4) 50-59-річних; 5) респондентів у віці 60 років і старших – в опитуваннях № 2 і № 3.

Серед молоді (опитування № 3) за соціальним статусом зафіксовано 22,2% учнів/студентів, 18,8% кваліфікованих робітників, 13,4% спеціалістів гуманітарного профілю (в т.ч. економістів, юристів, фахівців в галузі освіти, мистецтва, охорони здоров'я тощо), 8,4% домогосподарок, 7,8% некваліфікованих робітників, 5,9% непрацевдатних (у т.ч. інвалідів), 5% службовців, 4,7% підприємців, 4,7% спеціалістів технічного профілю, 3,4% військовослужбовців, службовців СБУ, МВС, 1,3% офіційно зареєстрованих безробітних, 0,9% спеціалістів з природничих наук, 0,9% пенсіонерів, 0,6% керівників підрозділу підприємства, 0,6% непрацюючих (але не зареєстрованих як безробітних), 0,3% робітників сільського господарства, КСП. Серед молоді не зафіксований жоден керівник підприємства (установи), жодний фермер, орендар. Решта респондентів, відповідаючи на запитання про соціальний статус, обрали варіант «інше».

Виклад основного матеріалу. 3 лютого 2022 р. українське суспільство знаходиться в стані надзвичайного психологічного напруження. Дні та місяці, що минули після повномасштабного вторгнення РФ в Україну, докорінно змінили життя кожного українця, переформатували звичну картину світу мільйонів людей. Нові реалії змушують відмовлятися від усталених схем поведінки, запускають у дію резерви людського потенціалу, що раніше знаходилися у «сплячому» стані. «Українське суспільство трансформувалось у потужний соціальний організм адаптації та спротиву російській воєнній агресії» [2, с. 27]. Дослідження довели, що війна так чи інакше торкнулася життя майже кожної родини. Лише 7,6% молоді відповіли (опитування № 3), що війна ніяк не торкнулася їхньої родини. Опитування № 2 виявило, що до ЗСУ, Нацгвардії були мобілізовані 2% молодих респондентів, ще 3,4% добровільно пішли до армії. У 24,5% молоді був мобілізований до ЗСУ, Нацгвардії хтось з родичів, у 20% – їхній родич добровільно пішов боронити Україну. Допомагають (волонтерять) для Сил оборони країни 65,3% молоді, в т.ч. 13,8% – фізично, 31,8% – фінансово, 19,7% – і фізично, і фінансово; планують долучитися до фізичної волонтерської допомоги – армії/ТрО/тимчасово переміщеним особам – 5,4%, до фінансової волонтерської допомоги – 7,0%, до фізичної і фінансової волонтерської допомоги – 5,1% (загалом – 17,5% опитаної молоді), не залучені до волонтерства та не планують долучатися – лише 11,5% молодих респондентів, решта вагалися з відповіддю. «Особливістю всіх сучасних волонтерських спільнот є те, що взаємодія і комунікація більшою мірою відбувається через онлайн мережі. Це нівелює географічні обмеження на участь у спільнотах... До волонтерських спільнот різного напрямку належать багато українців, що живуть за межами країни, але активно долучаються до процесів, що тут відбуваються. І волонтерські спільноти для них стають вікном у таку можливість» [3, с.155].

Більшість респондентів (52,4%) зізналися, що потерпають через відключення електроенергії, води, опалення (48% представників покоління молоді, 51,9% – середнього та 56,1% – старшого покоління), 20,9% – що значно знизилися доходи сім'ї (18,6% – 20,7% – 22,5% відповідно), 20,3% – що виїхав(ла) за кордон родич (родичка) (21,1% – 19,8% – 20,8 відповідно), 16,7% – що вимушені були розлучитися з рідними (14,7% – 16% – 19,4%), 16% – що їхні родичі переїхали в інший населений пункт/регіон (16,1% – 15,6% – 17%) (опитування № 2).

Втратили роботу під час війни лише 5,7% респондентів (5,1% – 7,4% – 2,9%), втратив роботу родич (родичі) у 8% респондентів (6,8% – 8,7% – 7,5%), втратили цінне майно 1,9% респондентів (1,4% – 1,9% – 2,2%), втратив цінне майно родич (родичка) – 3,5% (3,9% – 3,7% – 2,7%), втратили житло 0,8% респондентів (0 – 0,9% – 1,2%), втратив житло родич (родичка) – 3,5% (3,9% – 3,7% – 3,7%) (опитування № 2).

До трійки найбільш поширених безпекових загроз, які актуальні для держави у найближчі місяці, на думку молоді (опитування № 2) увійшли: 1) загострення політичного протистояння всередині країни (91,5%); 2) відключення електропостачання, теплопостачання через російські обстріли (65,1%); 3) масові обстріли українських міст (64,8%). Прикметно також, що більшість молодих українців (58,6%) до таких загроз відносить

ризик нового наступу російських військ. Про гіпотетичну ядерну атаку з боку РФ йдеться у відповідях 27,9% молодих респондентів. Далі по мірі зменшення поширеності у молодіжному середовищі йдуть такі загрози як припинення військової підтримки України з боку Заходу (26,5%), різке зростання цін на необхідні товари (26,2%) (до речі, такий варіант загрози хвилює 30,7% представників середньої та 35% старшої вікової групи); припинення економічної підтримки з боку Заходу (14,9%), дефіцит продовольства, ліків, інших найважливіших товарів для життя (13,5%) (для порівняння: цей вид загрози відмітили в анкетах 20,3% представників середнього та 21,6% старшого покоління). Водночас лише 8,2% молодих громадян України вказали в зазначеному контексті на забруднення довкілля, 7,6% – на поширення небезпечних хвороб, епідемії, 5,9% – на спроби влади обмежити права і свободи громадян.

Аналізуючи, які проблеми є чи будуть актуальними для їхньої родини найближчим часом (опитування № 2), більшість респондентів (56,3%), незалежно від віку назвала серед таких російські обстріли (у т.ч. 56,9% молоді, 56,5% покоління «батьків» та 55,7% – покоління «дітів»). Відносна більшість респондентів (45,8%) вказала у зазначеному контексті на падіння чи втрату основних доходів (у т.ч. 43,1% молоді, 50,1% представників середнього та 39,5% – старшого покоління).

Далі серед актуальних проблем йдуть: хвороба – 18,5% (серед вікових груп: 12,1%, 15,3%, 28,3% відповідно), загроза втратити житло (в т.ч. через обстріли) – 18,2% (18,9% – 17,2% – 19,6%), недоступність якісного належного лікування чи медичної допомоги – 17,1% (11% – 12,9% – 28,5% відповідно), втрата роботи, бізнесу – 16,6% (19,2% – 20,1% – 8,6%), голод – 9,6% (8,5% – 8,7% – 12%), корумпованість чиновників, посадових осіб – 9,5% (8,2% – 9,9% – 9,6%), погіршення умов на робочому місці – 8,8% (8,7% – 10,9% – 5%), необхідність виїхати з країни – 8,6% (10,4% – 9,2% – 6,3%), неможливість знайти роботу – 8,3% (11,3% – 9,8% – 3,8%).

Незначну актуальність набрали у відповідях респондентів зростання злочинності – 5,1% (7% – 4,6% – 4,6%), необхідність знайти житло – 3,1% (2,3% – 3,2% – 3,3% відповідно). 7% громадян України висловились, що жодна з перерахованих проблем не є актуальною (9% – 6,4% – 7%).

Якщо говорити про оцінку молоддю стану свого житла (опитування № 3), то треба зауважити, що у 88,5% респондентів воно після 24.02.22 не постраждало. Лише у 0,9% молодих українців воно було повністю зруйноване внаслідок бойових дій, у 5% – постраждало, але може бути відновлене (відремонтоване), 0,6% не знають, чи постраждало їхнє житло чи якою мірою постраждало. У 4% молоді не було власного житла, 1,9% – відмовилися відповідати.

Опитування № 3 виявило, що молоді люди стикалися із певними проблемами у медичній сфері після 24.02.22р. 40,2% юнаків та дівчат скаржилися на значне подорожчання необхідних ліків, 17,7% – на неможливість купити необхідні ліки через їх відсутність; 17,4% – на зниження якості або неможливість отримати медичні послуги через повітряні тривоги або відключення електроенергії; 14,6% – на неможливість зв'язатись з лікарем або викликати «швидку допомогу» через проблеми зі зв'язком; 11,5% – на скасування прийому лікаря або операції через повітряну тривогу або відключення електроенергії; 8,4% – на те, що їх сімейний лікар виїхав за кордон або до іншого регіону України; 8,4% – на те, що не змогли отримати певні медпослуги через військові дії або воєнний стан; 8,1% – на те, що лікар-спеціаліст, до якого треба було звернутися, виїхав за кордон або до іншого регіону; 2,5% – на пошкодження або руйнацію медзакладу, до якого треба було звернутися.

До українських медиків після 24.02.22р. зверталось 40,4% молодих людей, не зверталися, оскільки не було потреби – 54%, не зверталися, оскільки не було можливості – 5% (для порівняння: відповідні показники серед групи у віці 60+: 64,4%, 26,5%, 9,1%).

Окремий блок запитань опитування № 3 був присвячений міграційній активності населення України в умовах війни. Виявилось, що 1,2% молоді полишили місце свого проживання ще після 2014 р. через бойові дії на Донбасі або окупацію Криму, 3,1% молодих українців зізналися, що якийсь час жили на окупованій російськими військами території, 16,5% – що якийсь час жили на території бойових дій або на території, що піддавалася артилерійським обстрілам, 14% – що під час війни були вимушені полишити місце свого проживання і переїхати в інше місце в межах України, 9,6% – під час війни були вимушені полишити місце свого проживання і деякий час жили за кордоном; 14% – після вимушеної міграції повернулися додому. На думку Н.Коваліско, «важливим завданням нашої влади у повоєнний час має стати розроблення ефективної короткострокової й довгострокової соціальної політики щодо міграційних процесів, яка, зокрема, передбачатиме дієві заходи держави та місцевих громад, спрямовані на якомога скоріше повернення українських мігрантів/емігрантів у рідні домівки» [4, с.184].

На міграційні плани громадян, продуктивність їхньої праці, соціальну мобільність, відчуття соціального благополуччя та успішності в суспільстві впливає здобута ними освіта. За даними дослідження (опитування № 3), майже половина української молоді (47,2%) має вищу або незакінчену вищу освіту, 38,2% – середню спеціальну, 14% – середню, 0,6% – незакінчену середню освіту. «Громадяни з високим освітнім рівнем мають не тільки кращі умови працевлаштування, а й більш широкі можливості для додаткового навчання, більш здійсненні перспективи просування в професійній сфері і, що закономірно – більш високу задоволеність своєю роботою, яка частіше відповідає їх професійному рівню. Отже, високий рівень освіти певною мірою сприяє розкриттю людського потенціалу в трудовій сфері і повноцінної участі в економічному житті суспільства» [5, с.

97]. Згідно з програмою розвитку ООН, жодна країна не може здійснити структурних перетворень в економіці без підвищення базової освіченості населення.

Молоді респонденти (опитування № 3) оцінили стан економіки України у наступний спосіб: 12,6% вважає, що вона дуже погана, 38,7% – досить погана, 41% – що вона не погана і не добра, 6,8% – що вона добра і 1% – дуже добра. Отже, маємо безумовне переважання негативних оцінок економіки України в очах її молодих громадян над позитивними (51,3% і 7,8% відповідно) при значній кількості індивідуальних оцінок. Цікаво, що з віком респондентів кількість негативних оцінок зростає: 52,8% серед 30 – 39-річних, 58% – серед 40 – 49-річних, 58,9% – серед 50 – 59-річних, 62,5% – серед респондентів у віці 60+. «Приймаючи виклики сьогодення, українське суспільство прагне модернізуватися на інноваційній основі, аби набуті прискорення, характерного для глобального світового поступу. Але широке коло проблем України пов'язане з тим, що країна потрапила в ситуацію економіки виживання, яка суперечить економіці розвитку» – йдеться в ювілейному науковому виданні, підготовленому аналітиками Центру Разумкова до 30-річчя незалежності України [6, с.53].

Рівень добробуту власної родини респонденти з усіх вікових груп оцінюють дещо краще, ніж економічне становище країни (опитування № 3). Вважає, що він дуже поганий лише 6,1% молоді, що досить поганий – 24,4% (сумарно – 30,5% негативних оцінок), «не поганий й не добрий» – 51,9%, добрий – 16,3%, дуже добрий – 1,3% (сумарно – 17,6% позитивних оцінок). З віком кількість позитивних оцінок добробуту родини дещо зменшується: 14,4% серед 30 – 39-річних, 13,4% – серед 40 – 49-річних, 10,7% – серед 50 – 59-річних, 8,6% – серед респондентів у віці 60+ років.

Кількість негативних оцінок добробуту своєї родини перевищує відповідні молодіжні показники у групах респондентів 40 – 49 років (36,3%), 50 – 59 років (35,2%) і особливо у найстаршій віковій групі 60+ (47%). Єдина вікова група, в якій кількість відповідних негативних оцінок менша за показники молоді – це респонденти у віці 30 – 39 років (25,7%).

Дослідження (опитування № 3) засвідчило, що основна частина молоді живе за винагороду від постійної роботи (41,3%), а також за рахунок доходів іншого члена (членів) сім'ї (22,7%). На те, що основним джерелом засобів існування є тимчасова робота (підробітки), вказує 10,9% молодих респондентів, студентська стипендія – 6,8%, матеріальна допомога з різних джерел – 5,3%, доходи від бізнесу – 4%, попередні грошові заощадження – 2,2%, інші джерела – 1,6%, пенсія – 1,2% (4% респондентів вагалися з відповіддю).

Ситуація з отриманням молодими респондентами (чи їхніми родинами) гуманітарної допомоги з початку війни від будь-яких організацій, установ виглядає так: отримували 1 раз – 11,5%, отримували неодноразово – 18,7% (30,2% сумарно), не отримували – 64,2%, решта (5,6%) не пам'ятала чи відмовилась відповідати.

Зміни, що відбулися в режимі роботи після 24.02.22р. у представників різних вікових когорт вбачаються з даних табл. 1 (опитування № 3). Третина молоді не зазнала ніяких змін в існуючій роботі, 29,2% до того ж як не мала роботи до війни, так і не має її на момент опитування, 2,8% – не мали роботи тоді, але мають її зараз. 7,8% юнаків та дівчат повністю або частково перейшли на дистанційну роботу з повним збереження зарплатні, 5% – перейшли на «дистанційку» з її частковим збереженням, 7,1% опитаних молодих українців зізналися, що втратили роботу під час війни, 1,2% пішли у частково оплачувану, а 0,9% – у неоплачувану відпустку. Можемо констатувати, що молодь не мала роботи частіше, ніж представники інших вікових когорт працездатного віку (29,2% – 15,7% – 13,6% – 17,4% серед 18 – 29-річних, 30 – 39-річних, 40 – 49-річних, 50 – 59-річних відповідно), проте рідше визнавала, що працює без будь-яких змін як і до війни (33,2% – 45,0% – 48,5% – 52,6% відповідно). Варто мати на увазі, що «в умовах війни, коли постає питання фізичного виживання, падає рівень домагань пошукачів роботи: люди готові виконувати її за нижчим рівнем своєї кваліфікації чи освіти, так само як згодні робити її за меншу оплату, бо в такій ситуації пріоритетним стає забезпечення первинних потреб» [7, с. 163].

Таблиця 1

Розподіл відповідей респондентів різних вікових груп на запитання «Які відбувалися зміни в режимі Вашої роботи після 24 лютого 2022 року?», (2023 р., N= 2200, %)

№	Варіанти відповідей	Вікові групи, років					Загалом
		18-29	30-39	40-49	50-59	60+	
1.	Ніяких змін не відбулося, я раніше не мав роботи і зараз її не маю	29,2	15,7	13,6	17,4	55,8	29,4
2.	Ніяких змін, працюю як і раніше	33,2	45,0	48,5	52,6	11,8	35,5
3.	Повністю або частково перейшов на дистанційну роботу з повним збереженням заробітної плати	7,8	8,5	8,4	5,1	1,4	5,7
4.	Пішов у повністю оплачувану тривалу відпустку	0,9	1,5	0,8	0,6	1,7	1,2

Продовження таблиці 1

5.	Повністю або частково перейшов на дистанційну роботу з частковим збереженням заробітної плати	5,0	4,1	3,3	4,2	1,0	3,2
6.	Пішов у частково оплачувану відпустку	1,2	1,2	1,6	2,1	0,5	1,2
7.	Пішов у неоплачувану відпустку	0,9	0,5	2,7	2,7	0,5	1,4
8.	Втратив роботу	7,1	10,4	10,8	8,7	2,4	7,4
9.	Не мав роботи до 24 лютого 2022 р., але зараз маю роботу	2,8	3,4	2,4	1,2	3,3	2,7
10.	Інше	8,7	6,5	4,6	2,7	14,6	8,2
11.	Важко відповісти	3,1	3,1	3,3	2,7	7,0	4,2

Джерело: складено авторами

Щодо самооцінок матеріального становища сімей, в яких живуть респонденти (опитування № 3), то тут не спостерігається суттєвих вікових відмінностей (виняток – найстарша вікова група, представники якої, як вбачається з табл. 2, мешкають у сім'ях з більш скрутними матеріальними можливостями). Приблизно три чверті молодих людей (78,5%) живуть в малозабезпечених сім'ях (типи № 2 і № 3 сумарно), у яких вистачає лише на повсякденні потреби, 9% – живуть в матеріально забезпечених сім'ях, їм достатньо грошей для оновлення предметів тривалого вжитку, але не вистачає на купівлю квартири, авто тощо (тип № 4), лише 1,9% живуть в заможних сім'ях (тип № 5), в яких вони можуть собі дозволити придбати практично все, що хочуть, забезпечити максимально високий рівень життя. У найбільш проблемних сім'ях (тип № 1), тобто практично у злиднених умовах, живуть 6,2% молодих респондентів (для порівняння: 29,3% пенсіонерів оцінювали аналогічним чином матеріальне становище своєї сім'ї – вони мають мінімальні засоби лише для підтримки життя). Н. Толстих зауважує, що малозабезпеченим верствам населення доводиться зменшувати й так недостатній обсяг навіть необхідних товарів і послуг і виживати в умовах відсутності зроблених раніше заощаджень, й вони гостріше відчують нужденність, ніж порівняно забезпечені громадяни [8, с.142].

Таблиця 2

Розподіл відповідей респондентів різних вікових груп на запитання «Яке в цілому матеріальне становище вашої сім'ї?», (2023 р., N= 2200, %)

№	Варіанти відповідей	Вікові групи, років					Загалом
		18-29	30-39	40-49	50-59	60+	
1.	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти.	6,2	5,6	10,5	10,5	29,3	14,2
2.	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей.	35,2	36,7	38,9	44,7	50,1	42,0
3.	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку, таких як меблі, холодильник, телевізор, вже викликає труднощі	43,3	42,8	40,0	34,8	17,3	33,7
4.	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі (купити квартиру, автомобіль тощо)	9,0	10,2	7,3	4,8	1,5	6,1
5.	Ми можемо собі дозволити придбати практично все, що хочемо	1,9	1,7	1,6	1,8	0,2	1,3
6.	Важко відповісти	4,4	2,9	1,6	3,3	1,5	2,6

Джерело: складено авторами

Дані про те, як змінилися доходи сімей респондентів з різних вікових груп, за їхніми самооцінками, після 24 лютого 2022 р. (опитування № 3), наведені в таблиці 3. Про те, що доходи їхньої сім'ї тією чи іншою мірою збільшилися, йдеться у відповідях 7,8% молоді, про те, що доходи не зазнали змін після початку війни – 37,4%, у тому, що доходи сім'ї тією чи іншою мірою зменшилися, зізналися 46,7% юнаків та дівчат. Прикметно, що оцінки зменшення сімейних доходів за воєнний час дещо зростають з віком респондентів: серед 30 – 39-річних вони становлять 52,9%, серед 40 – 49-річних – 57,3%, серед 50 – 59-річних – 57,6%. І лише серед людей з

вікової групи 60+, тобто непрацездатного віку, відповідний показник згасає (тим не менше, половина літніх респондентів відчуває зменшення доходів сім'ї).

Таблиця 3

Розподіл відповідей респондентів різних вікових груп на запитання «Як змінилися доходи вашої сім'ї після 24 лютого 2022 року?», (2023 р., N= 2200, %)

№	Варіанти відповідей	Вікові групи, років					Загалом
		18-29	30-39	40-49	50-59	60+	
1.	Доходи значно збільшилися	1,9	0,5	1,4	0,9	0,3	0,9
2.	Доходи дещо збільшилися	5,9	6,8	6,5	3,6	3,2	5,1
3.	Доходи не змінилися	37,4	33,3	30,3	33,3	40,9	35,6
4.	Доходи дещо зменшилися	29,6	34,2	32,4	39,9	26,5	31,8
5.	Доходи значно зменшилися	17,1	18,7	24,9	17,7	23,4	20,8
6.	Важко відповісти	8,1	6,6	4,6	4,5	5,6	5,8

Джерело: складено авторами

Також думки представників різних вікових груп відрізняються по питанню щодо підтримки з боку держави, що була б зараз найбільш доречна для родини (опитування № 2). Про те, що потрібна місячна грошова допомога в розмірі прожиткового мінімуму, висловилися 26,8% респондентів у віці до 30 років, 27,7% – у віці 31 – 59 років і 38,1% – у віці 60+ років. Цільової грошової субсидії на комунальні послуги (електрика, водопостачання, опалення) очікують від держави 25,6% представників молодого, 29,2% середнього і 39,5% старшого покоління. Видачу добового/місячного продуктового набору вважають за доцільне 17,2% молоді, 18,9% «батьків» і 25,7% «дідів». Актуальність безкоштовного/пільгового надання необхідних ліків/лікування у цей важкий час зростає з віком: про нього згадали 11% молоді, 14% представників середньої вікової групи і 25,2% старшої вікової групи.

Певна кількість респондентів очікує від держави надання обладнання чи палива для обігріву/опалення квартири. Щодо цього виду можливої підтримки не зафіксовані суттєві вікові відмінності (13,2% – 16,8% – 13,6% відповідно). Хоча такі види підтримки як допомога в пошуку роботи, безвідсотковий кредит для початку/підтримки власної справи серед усього населення набрали невелику кількість голосів підтримки (7,3% і 4,9% відповідно), серед виокремлених вікових груп вони розподілилися доволі нерівномірно (9,6% – 7,9% – 5% і 7,9% – 5,9% – 1%). Тобто, допомога з працевлаштуванням та кредит на власну справу більше цікавлять молодь, ніж старших за віком людей. Допомога на відновлення/ремонт житла (2,5% – 3,8% – 4,5% за віковими групами), правова допомога для захисту порушених прав (3,4% – 3,9% – 2,6%) та надання житла/притулку (0,8% – 1,7% – 2,4%) фігурували у незначній кількості відповідей. Цікаво: заявили, що їм не потрібна жодна допомога з боку держави 29% представників молодого покоління, 23,9% середнього і 14,4% старшого.

Бідність значної частини населення, особливо – літніх людей, істотна соціальна диференціація та нерівність громадян за доходами почасти нівелюють досягнення в царині демократизації суспільного життя, якими Україна по праву пишається перед багатьма колишніми союзними республіками на пострадянському просторі. Тим не менш серед більшості респондентів (опитування № 3) поширена думка, що події в Україні розвиваються у правильному напрямку (так вважає 60,6% опитаних), причому максимально вона виражена серед молоді (66,8%), мінімально – серед людей старшого покоління – 55%.

Для фіксації картини задоволення молоддю діями владних структур на тих чи інших ділянках їхньої компетенції (опитування № 3) звернемося до аналізу інформації, що наведена в таблиці 4. Загалом команда В.Зеленського в очах молодих громадян забезпечує керованість державної машини. Максимально, на думку молоді, справляється влада з такими викликами: оборона країни (88,8% позитивних оцінок: «дуже добре справляється» і «скоріше добре справляється» сумарно), енергозабезпеченість (80,5% позитивних оцінок), зовнішня політика (77,3%). Непогані справи у влади у царині освіти (65,5%) і охорони здоров'я (62,1%). Хоча стосовно економіки, а також соціального захисту та пенсійного забезпечення громадян позитивні оцінки влади переважають негативні (53,4% проти 36,6% і 50,3% проти 32% відповідно), стан справ у цих сферах, на думку молоді, вочевидь, потребує покращення. Теж стосується і такого масштабного напрямку діяльності влади, як відбудова країни (45,5% позитивних оцінок проти 30,9% негативних). На трьох напрямках діяльності, на думку молоді, влада не продемонструвала суттєвих успіхів за останні роки. Якщо в ракурсі боротьби зі злочинністю молодь виявляє помірний скепсис щодо дій влади (співвідношення позитивних та негативних оцінок (41,3% проти 43,2%), то у секторі правосуддя (33,2% проти 43,2%) та, особливо, – боротьби з корупцією (28% проти 58,1%) молоді українці оцінюють дії влади переважно негативно. Зазначимо, що «антикорупційний фронт» – єдиний напрям роботи влади, стосовно якого негативні оцінки молоді («дуже погано справляється» та «скоріше,

погано справляється») переважають позитивні, навіть за наявності в державі численних спеціалізованих органів (НАБУ, САП, НАЗК тощо). Отже, ці останні відповіді означають критику певних дій влади з боку молоді за її неадекватність на окремих важливих ділянках роботи.

Таблиця 4

Розподіл відповідей респондентів у віці 18-29 років на запитання
«Наскільки добре чи погано влада справляється з вирішенням проблем
у таких сферах після 24 лютого 2022 року?» (2023 р., N= 2200, %)

№	Сфери	Оцінки						Важко відповісти
		Позитивні		Сума	Негативні		Сума	
		Дуже добре	Скоріше добре		Скоріше погано	Дуже погано		
1.	Економіка	10,9	42,5	53,4	32,6	4,0	36,6	9,9
2.	Оборона країни	29,3	59,5	88,8	6,9	2,2	9,1	2,1
3.	Боротьба з корупцією	4,7	23,3	28,0	41,6	16,5	58,1	13,9
4.	Боротьба зі злочинністю	6,2	35,1	41,3	34,2	9,0	43,2	15,5
5.	Соціальний захист та пенсійне забезпечення	9,3	41,0	50,3	26,7	5,3	32,0	17,7
6.	Охорона здоров'я	9,9	52,2	62,1	22,0	2,8	24,8	13,0
7.	Освіта	9,9	55,6	65,5	21,7	4,0	25,7	8,7
8.	Енергозабезпеченість	20,1	60,4	80,5	14,9	2,5	17,4	2,1
9.	Зовнішня політика	28,9	48,4	77,3	12,1	2,5	14,6	8,1
10.	Правосуддя	4,3	28,9	33,2	35,7	7,5	43,2	23,6
11.	Відбудова країни	7,8	37,7	45,5	23,1	7,8	30,9	23,6

Джерело: складено авторами

У таблиці 4 не фігурує такий напрямок роботи влади, як природоохоронна діяльність, проте з часом його значущість безумовно зростатиме у зв'язку з підвищенням соціально-екологічних ризиків, спричинених війною. Як слушно зазначає О. Г. Стегній, «національний план повоєнного відновлення обов'язково має передбачати заходи з відновлення та збереження екосистем, а до планів з відбудови населених пунктів мають бути включені природоорієнтовані рішення та заходи з адаптації до зміни клімату» [9, с. 39].

Відповідаючи на запитання: «Як Ви вважаєте, чи здатна Україна подолати існуючі проблеми та труднощі?» (опитування № 3) 62,7% молоді вказали «здатна подолати протягом найближчих кількох років», 27,6% – «здатна подолати у більш віддаленій перспективі» (90,3% сумарно), в той час як вірогідність подолання Україною існуючих негараздів в осяжній перспективі прогнозують 54% респондентів у віці 30 – 39 років, 49,5% – у віці 40 – 49 років, 46,8% – у віці 50 – 59 років, 40,5% – у віці 60+ років.

Тенденція згасання оптимізму з віком респондентів простежується у відповідях громадян України на запитання: «На Вашу думку, як зміниться економічне становище країни в найближчі 2 – 3 роки?» (опитування № 3). В те, що економічна макроситуація в Україні зміниться на краще, сподіваються 58,3% молодих респондентів, 56,3% – респондентів у віці 30 – 39 років, 52,7% – у віці 40 – 49 років, 51,7% – у віці 50 – 59 років, 45,5% – у віці 60+. Те, що економічне становище країни в найближчі роки зміниться на гірше, прогнозували лише 9,7% молодих респондентів, те, що воно не зміниться – 12,5% (решта вагалася з відповіддю).

Аналогічні дані отримані і щодо оцінки добробуту власної родини. Про те, що він у найближчі роки зміниться на краще, йдеться в 57,8% анкет молоді, 56,1% – респондентів у віці 30 – 39 років, 49,5% – у віці 40 – 49 років, 48,6% – у віці 50 – 59 років, 40,7% – у віці 60+. Погіршення добробуту власної родини прогнозують лише 7,5% молодих українців, те, що він не зміниться – 14,6% (решта вагалася з відповіддю).

Портрет української молоді буде неповним без урахування сприйняття нею новітньої історії України, її біфуркаційних подій, ставлення до тих чи інших ідеологічних течій та символів. Наведемо деякі ключові закономірності, отримані в процесі опитувань.

Попри перманентні економічні негаразди, попри те, що після 1991 р. Україна скотилася з високорозвинутої союзної республіки до найбіднішої країни Європи, більшість опитаних респондентів підтверджують свою прихильність до державної незалежності України, побудови модерної української нації, курсу влади на відмежування від усього російського/пов'язаного з РФ (з деякими коливаннями в різних вікових групах).

На запитання «Якби референдум щодо проголошення державної незалежності України відбувався сьогодні, то як би Ви на ньому проголосували?», абсолютна більшість опитаної молоді (90,7%) відповіла, що підтримала би незалежність України, лише 0,8% – не підтримали б, 3,3% – не брали б участі в референдумі, решта вагалася з відповіддю. З цього питання особливих вікових відхилень не спостерігалось (опитування № 1). Проте думки представників різних поколінь дещо відрізняються з питання оцінки розпаду Радянського Союзу. Позитивно тією чи іншою мірою його оцінює 77,9% «дітей», 76,9% «батьків» і 64,1% «дідів», негативно тією чи іншою мірою – лише 3,3%, 9,5% і 22,1% відповідно, решта вагалася з відповіддю (опитування № 2).

Події на Майдані Незалежності наприкінці 2013 р. – на початку 2014 р. більшість української молоді (71,8%) вважає Революцією Гідності, справедливим повстанням народу проти авторитарної влади (з віком така думка дещо згасає: 68,3% серед «батьків» та 61% серед «дідів»), проте абсолютна меншість (8,7%) трактує їх як незаконний державний переворот, захоплення влади групою озброєних людей (аналогічної думки дотримуються 12,1% представників середніх та 14,9% старших поколінь), решта вагалася з відповіддю (опитування № 2).

Приблизно дві третини молодих громадян тією чи іншою мірою погоджуються з судженням «здоровий націоналізм необхідний» (31,4% повністю згодні, 37,4% – скоріше згодні), амбівалентну позицію (і згодні, і не згодні водночас) займає 17,2% молодих, 7,6% юнаків та дівчат тією чи іншою мірою не погоджуються з вищенаведеною тезою (2,7% – повністю не згодні, 4,9% – скоріше не згодні), решта вагалася з відповіддю (опитування № 1).

54,8% молодих респондентів оцінюють діяльність історичної постаті Степана Бандери для України скоріше позитивно, 17% – наскільки позитивно, настільки і негативно, 6,8% – скоріше негативно. Не чули про цього діяча лише 3,6% молоді, решта вагалася з відповіддю. Цікаво, що чим молодші респонденти, тим частіше вони скоріше позитивно оцінюють діяльність С. Бандери для України: 54,8% молоді, 50,6% «батьків» і 44,6% «дідів» і навпаки, з віком респондентів зростають негативні оцінки цієї історичної фігури: 6,8% – 8,9% – 17,8% відповідно (опитування № 1).

В усіх проаналізованих вікових групах спостерігається тенденція до переважання позитивного ставлення до процесів дерусифікації, що відбуваються в сучасній Україні. На запитання (опитування № 2) «Як Ви ставитеся до перейменування топонімів (вулиць, площ тощо), назви яких пов'язані з Російською Федерацією/Радянським Союзом / Російською Імперією та їх діячами?» позитивну відповідь надали 64,6% представників вікової групи 18 – 30 років, 63% – вікової групи 31 – 59 років, 48% – вікової групи 60 + років, негативну – 7%, 11,8%, 19,6% відповідно (решта вагалася з відповіддю). Більш однотайні респонденти різного віку відносно оцінки практики заборони російських артистів і фільмів в Україні. Вважають такі заходи необхідним кроком для захисту держави 65,1% молоді, 65,6% «батьків» і 58,1% «дідів», вважають їх помилкою, що обмежує права громадян – 14,4%, 11,9%, 17,2% відповідно (решта вагалася з відповіддю). Як констатують фахові українські політологи, «повномасштабне вторгнення РФ на територію України 24 лютого 2022 р. істотно прискорило процеси формування політичної нації і значно нівелювало саме кризу ідентичності, змусивши громадян принципово інакше оцінити роль Росії як зовнішньополітичного орієнтира. Величезна частка російськомовних українців (близько 1/3) з почуття небажання мати щось спільне з Росією свідомо перейшли на українську мову, що в подальшому істотно послабить протистояння навколо мовної та конфесійної проблеми» [10, с.114].

Дані опитування громадської думки дають змогу проаналізувати спектр превалюючих соціальних почуттів молоді щодо майбутнього – її власного та країни в цілому (опитування № 2). Домінантними емоціями молодих респондентів щодо власного майбутнього виявилися: надія (59,2%) та оптимізм (43,4%). Певне поширення серед молоді мають такі почуття як тривога (25,6%) та впевненість (22,8%). Почуття інтересу (14,4%), розгубленості (13,5%), страху (10,4%), радості (5,1%), безвиході (3,4%), песимізму (3,1%), байдужості (1,7%), задоволеності (1,7%) були слабо представлені у молодіжній свідомості. Відповідаючи на запитання «Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про майбутнє України?» молоді респонденти перш за все також називали надію (61,1%) та оптимізм (47%). Далі по низхідній спектр емоцій складала впевненість (32,1%), тривога (19,7%), інтерес (14,9%), розгубленість (6,5%), страх (5,1%), радість (3,4%), песимізм (2%), безвихідь (1,4%), задоволеність (1,4%), байдужість (0,6%). Молоді респонденти з оптимізмом сприймають майбутнє України частіше, ніж своє власне (47% проти 43,4%), і частіше ніж представники середньої (40,9%) і старшої вікової групи (32,4%).

Опитування № 2 доводить, що абсолютна більшість молоді (96,3%) вірить у перемогу України у війні проти Росії (сума відповідей «так» (83,1%) і «скоріше так» (13,2%)), не вірить тією чи іншою мірою лише 1,4% (сума відповідей «ні» (0,6%) і «скоріше ні» (0,8%)), 2,2% вагалася з відповіддю. Представники середніх і старших поколінь теж демонструють віру в перемогу, проте дещо рідше: дали однозначно ствердну відповідь 79,9% респондентів у віці 31-59 років і 73,1% – у віці 60+ років.

Висновки. Самостійна держава Україна – це природна даність для молодих співвітчизників, тому вони не уявляють світу без неї. Незалежна Україна, сам факт її існування для сучасної молоді є беззастережною реальністю, в якій вони прожили все своє життя, це – немов повітря, без якого не можна дихати, це – колективна доля покоління.

Півтора року повномасштабної війни стали непростим випробуванням для всіх громадян України. Із самого початку війни молодь – у перших лавах ЗСУ, ТрО, волонтерського руху. Лише 7,6% молоді відповіли

соціологам, що війна ніяк не торкнулася їхньої родини.

Понад $\frac{3}{4}$ молодих українців живуть в малозабезпечених сім'ях, 43% молоді зізналися, що на її думку, найближчим часом для їхньої родини буде актуальною проблема падіння чи втрати основних доходів, щонайменше 5,7% вказали, що вже втратили роботу під час війни (за іншими даними – 7,1%). Майже половина української молоді (47,2%) має вищу або незакінчену вищу освіту. Майже кожна десята молода людина під час війни була вимушена залишити місце свого проживання і виїхати за кордон. Заохотити повернутися таких людей на батьківщину – стратегічне завдання держави.

Багато проблем, що загострилися останнім часом, не є безпосереднім наслідком війни в Україні, а накопичувалися роками, навіть десятиліттями. Загальна картина успіхів/провалів влади в нинішні критичні для України часи, на думку молоді, загалом позитивна для команди В. Зеленського (за винятком трьох напрямків: боротьби з корупцією, стану справ у сферах правосуддя та боротьби зі злочинністю).

Аналіз спільного та відмінного в спектрі думок, орієнтацій, установок, що притаманні представникам різних вікових груп сучасної України, свідчить як про їхню єдність за певними позиціями, так, що фіксувалося частіше, і про суттєві вікові розбіжності, особливо виразні при порівнянні крайніх вікових груп – молоді та літніх людей.

В українському суспільстві в один і той самий час співіснують люди різного віку з вельми неоднаковим соціальним досвідом, однак це не означає автоматичної ймовірності непереборних міжпоколінських конфліктів, а тим більше – поколінневих суспільних розломів. Віра в перемогу України у війні за незалежність є консенсусною для представників усіх вікових груп населення, а гасити певні непорозуміння між молодими та старшими мають держава, осередки громадянського суспільства, медіа через створення у суспільстві «атмосфери» діалогу, толерантності та поваги до різних думок і точок зору.

Більшість молодих українців відчуває надію щодо власного майбутнього (59,2%) і майбутнього України (61,1%), велика кількість – почуття оптимізму (43,4% і 47% відповідно). З віком у респондентів дістають більшого поширення негативно забарвлені соціальні почуття щодо майбутнього – свого та країни (страх, тривога і т. ін.). Критичне переосмислення досвіду нашої новітньої історії (як позитивного, так і негативного) здатне надати суттєвих поштовхів якісно іншому, проривному етапу розвитку України.

Перспективи подальших досліджень з вищезазначеної тематики ми вбачаємо такими: виявлення і опис характеристик соціальних новоутворень, змін в інституційному дизайні, викликаних війною, в значущості окремих професій, в ієрархії статусних оцінок представників різних поколінь сучасної України; фіксація емпіричних тенденцій зрушень в соціальній структурі й уявленнях щодо власного статусу й нерівностей відповідними віковими групами.

Література

1. Коваліско Н., Макеєв С. Соціологія соціальної структури покоління // *Перевесники Незалежності. Силуети покоління у часі та подіях*. Макеєв С. (ред.), Коваліско Н. (ред.). Колективна монографія. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. – С. 17-35.
2. Степаненко В. Суспільний досвід і смисли російсько-української війни: соціологічні інтерпретації // *Українське суспільство в умовах війни*. 2022. За ред. Є.Головахи, С.Макеєва. – Київ: Інститут соціології НАН України. – С. 25-34.
3. Злобіна О. Соціальна напруженість у структурному вимірі: нові виклики та нові рішення // *Ризики в сучасному нестабільному суспільстві: соціальні і культурні виміри*. За ред. Л.Г. Скокової. – Київ, Інститут соціології НАН України, 2021. – С.146-160.
4. Коваліско Н., Сокурянська Л. Круглий стіл «Українське суспільство після перемоги» // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2022. – №4. – С. 179-192.
5. Смакота В. Цінності праці в українському суспільстві // *Трансформація зайнятості і майбутнє праці у ХХІ ст.: глобальний і національний соціологічні виміри: колективна монографія/ за ред. к.соц.н. В.Смакоти*. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2023. – С.93-101.
6. Україна: 30 років на Європейському шляху / Ю.Якименко [та ін.]; Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – К.: Заповіт, 2021. – 392 с.
7. Іваненко О. Зайнятість і війна: зміни на ринку праці // *Українське суспільство в умовах війни*. 2022. За ред. Є.Головахи, С.Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України. – С.161-170.
8. Толстих Н. Добробут населення України за часів незалежності // *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності*. Вип. 8 (22). В.Ворона, М.Шульга (ред.). Київ: Інститут соціології НАН України, 2021. – С.131-144.
9. Стегній О. Антропоцентрична парадигма ведення сучасної війни // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2023. - №1. – С. 24-41.
10. Зеленько Г., Кононенко Н. Як російська військова агресія змінила політичну ідентичність українців // *Національна безпека і оборона*. – 2022. – № 3-4. – С.108-114.

References

1. Kovalisko N., Makeiev S. Sotsiologhiia sotsialnoi struktury pokolinnia // Perevesnyky Nezalezhnosti. Syluety pokolinnia u chasi ta podiiakh. Makeiev S. (red.), Kovalisko N. (red.). Kolektyvna monohrafiia. – Kyiv: Instytut sotsiologhii NAN Ukrainy, 2022. – S. 17-35.
2. Stepanenko V. Suspilnyi dosvid i smysly rosiisko-ukrainskoi viiny: sotsiologichni interpretatsii // Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny. 2022. Za red. Ye.Holovakhy, S.Makeieva. – Kyiv: Instytut sotsiologhii NAN Ukrainy. – S. 25-34.
3. Zlobina O. Sotsialna napruzhenist u strukturnomu vymiri: novi vyklyky ta novi rishennia // Ryzkyky v suchasnomu nestabilnomu suspilstvi: sotsialni i kulturni vymiry. Za red. L.H. Skokovoi. – Kyiv, Instytut sotsiologhii NAN Ukrainy, 2021. – S.146-160.
4. Kovalisko N., Sokurianska L. Kruhlyi stil «Ukrainske suspilstvo pislia peremohy» // Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh. – 2022. – №4. S. 179-192.
5. Smakota V. Tsinnosti pratsi v ukrainskomu suspilstvi // Transformatsiia zainiatosti i maibutnie pratsi u KhKhI st.: hlobalnyi i natsionalnyi sotsiologichni vymiry: kolektyvna monohrafiia/ za red. k.sots.n. V.Smakoty. – Kyiv: Instytut sotsiologhii NAN Ukrainy, 2023. – S.93-101.
6. Ukraina: 30 rokiv na Yevropeiskomu shliakhu / Yu.Iakymenko [ta in.]; Ukrainskyi tsentr ekonomichnykh i politychnykh doslidzhen imeni Oleksandra Razumkova. – K.: Zapovit, 2021. – 392 s.
7. Ivanenko O. Zainiatist i viina: zminy na rynku pratsi // Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny. 2022. Za red. Ye.Holovakhy, S.Makeieva. Kyiv: Instytut sotsiologhii NAN Ukrainy. – S.161-170.
8. Tolstykh N. Dobrobut naselennia Ukrainy za chasiv nezalezhnosti // Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin. 30 rokiv nezalezhnosti. Vyp. 8 (22). V.Vorona, M.Shulha (red.). Kyiv: Instytut sotsiologhii NAN Ukrainy, 2021. – S.131-144.
9. Stehni O. Antropotsentrychna paradyhma vedennia suchasnoi viiny // Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh. – 2023. - №1. – S. 24-41.
10. Zelenko H., Kononenko N. Yak rosiiska viiskova ahresiia zminyla politychnu identychnist ukrainsiv // Natsionalna bezpeka i oborona. – 2022. – № 3-4. – S.108-114.

УДК 159.923

DOI: 10.60022/1(1)-2MHD

Демчук Вадим

аспірант

Рівненський державний гуманітарний університет, Україна

Demchuk Vadym

PhD student

Rivne State University of the Humanities, Ukraine

ORCID: 0009-0009-1023-1500

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ПІДЛІТКІВ У ПОЗАШКІЛЬНІЙ МУЗИЧНО-ТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. У статті розглядається проблема особливості формування емоційного інтелекту підлітків у позашкільній музично-творчій діяльності. Емоційний інтелект (EI) як інтегративна здатність людини до розуміння емоцій та управління ними розглядається як основний чинник успішності життєдіяльності людини. Найсприятливішим періодом для розвитку емоційного інтелекту є підлітковий вік.

Проаналізовано роль музики у розвитку емоційного інтелекту. Музика є провідником емоційного стану, вона допомагає відрефлексувати те, що лежить на душі, розвиває емоційний слух. За допомогою цього виду мистецтва підлітки можуть відкрито виражати позитивні емоції, а також спрямовувати енергію негативних почуттів у соціально прийнятній формі. Визначено, що емоційна чуйність пов'язана з емоційним інтелектом. Емоційна чуйність до музики проявляється у двох взаємозалежних характеристиках: у здатності до безпосереднього переживання музичного змісту та у здатності до ціннісно-сміслового усвідомлення (рефлексії) своїх асоціацій та мислеобразів у процесі сприйняття, виконання та твору музики. Позашкільна творчість – це особливий простір, діяльність в якому здійснюється підлітком за власною ініціативою. Позашкільна музично-творча діяльність підлітків сприяє розвитку емоційного інтелекту. Оскільки прослуховування спокійної музики знімає збудження, заспокоює, знімає відчуття тривоги, покращує якість сну. Використання інструментальної класичної музики покращує концентрацію уваги, тренує довготривалу пам'ять та допомагає зосередитися. У процесі музичної діяльності (прослуховування мелодій, спів чи танець), підлітки можуть навчитися аналізувати власні емоції та усвідомлювати їх вплив на самого себе та інших.

Ключові слова: емоційний інтелект, позашкільна музично-творча діяльність, музика, музичні школи.

FEATURES OF THE FORMATION OF EMOTIONAL INTELLIGENCE OF ADOLESCENTS IN EXTRACURRICULAR MUSICAL AND CREATIVE ACTIVITIES

Abstract. The article considers the problem of the peculiarities of the formation of emotional intelligence of adolescents in extracurricular musical and creative activities. The role of music in the development of emotional intelligence is analyzed. Music is a conductor of the emotional state, helps to reflect on what is on the soul, and develops emotional hearing. Through this art form, teenagers can openly express positive emotions as well as channel the energy of negative feelings in a socially acceptable manner. Emotional intelligence (EI) as a person's integrative ability to understand and manage emotions is considered as the main factor in the success of a person's life. Emotional responsiveness has been determined to be related to emotional intelligence. Emotional responsiveness to music is manifested in two interrelated characteristics: the ability to directly experience musical content and the ability to value-semantic awareness (reflection) of one's associations and mental images in the process of perception, performance and production of music. The sensitive period in the development of emotional intelligence is adolescence, the psychological new formations of which are the development of the emotional and intellectual sphere. The system of additional education is a special educational space that is mastered by students in their free time on their own initiative, and the opportunity is achieved to successfully contribute to the formation of a teenager's personality in the educational process. Extracurricular musical activities of adolescents contribute to the development of emotional intelligence. Because listening to calm music relieves anxiety, calms, relieves anxiety, and improves sleep quality. Using instrumental classical music improves concentration, trains long-term memory and helps focus. The most important role in the formation of a teenager's emotional intelligence belongs to the teacher. The way he enters the classroom, the mood with which he begins the lesson, the way he addresses students - all this sets the emotional tone for the process of learning and communication. Through musical activities (listening to tunes, singing or dancing), adolescents can learn to analyze their emotions and understand their impact on themselves and others.

Keywords: emotional intelligence, adolescents, extracurricular musical and creative activities, music, music schools, social media.

Постановка проблеми. В сучасних умовах розвитку соціальних мереж, глобалізації та війни актуальною є проблема особливості формування емоційного інтелекту підлітків у позашкільній музично-творчій діяльності. Питання розвитку емоційного інтелекту є актуальною, оскільки є фундаментальною якістю, яка відрізняє людину від штучного інтелекту. У свою чергу, в галузі вітчизняної психології інтерес до цієї теми зростає у зв'язку з тим, що цей конструкт розширює сформовані наукові уявлення людських здібностей. Емоційний інтелект як компонент людської свідомості є однією із найважливіших здібностей людини. Традиційно припускалося, що емоції не повинні бути присутні в класі чи на робочому місці [15]. Однак, нещодавні емпіричні дослідження [10] підтверджують важливість емоційного інтелекту, який може впливати на процеси прийняття рішень, психологічне і фізичне здоров'я, якість міжособистісних відносин, а також продуктивність, як у професійному, так і в академічному середовищі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз проблеми особливостей формування емоційного інтелекту підлітків під час позашкільної музично-творчої діяльності вивчали наступні вітчизняні вчені: О. Атаманська, І. Єгорова, В. Зарицька, Я. Калиниченко, Ю. Коноплицька, О. Ставицька, С. Могиляста, Н. Портницька, О. Просіна та ін.

Музика є провідником емоційного стану. Вона допомагає відрефлексувати те, що лежить на душі, розвиває емоційний слух. За допомогою цього виду мистецтва підлітки можуть відкрито виражати позитивні емоції, а також спрямовувати енергію негативних почуттів у соціально прийнятній формі.

Мета статті – проаналізувати особливості формування емоційного інтелекту підлітків у позашкільній музично-творчій діяльності.

Виклад основного матеріалу. Інтелект як особлива характеристика особистості сучасної психології розкривається у трьох видах: коефіцієнт інтелекту (IQ), коефіцієнт емоційності (EQ) та емоційний інтелект (EI).

Перший вид інтелекту – показник розумового розвитку, який може бути вимірний за допомогою відповідних психологічних тестів, таких, як ШТРР (шкільний тест розумового розвитку). Другий вид – показник загального рівня емоційних проявів, пов'язаних із темпераментом. Третій – показник здатності людини приймати рішення, звертаючись до своїх переживань і керуючись власною інтуїцією.

Інтелект – термін для означення вищої пізнавальної здатності мислення, що принципово відрізняється творчим, активним характером від пасивно чуттєвих форм пізнання [9, с. 245]. Це поняття часто трактується як стійка структура розумових здібностей людини. Його ступінь, як правило, визначають за рівнем розвитку індивіда його характеристик, таких як розуміння й прогнозування певних подій, ефективність діяльності, адаптація до нових умов тощо.

Емоційний інтелект (EI) - це сукупність сформованості та рівня розвитку таких якостей, як самоконтроль, самосвідомість, емпатія, навички спілкування та здатність знаходити компроміси, емоційна саморегуляція, вербалізація емоційних станів, здатність до самомотивації, здатність та наявність психоемоційної лінгвістики, зазначають вчені П. Саловей і Дж. Майер. В дев'яностих роках минулого століття поняття емоційного інтелекту почало стрімко популяризуватися. Це сталося насамперед завдяки новій книзі Деніела Гоулмана «Емоційний інтелект», яка викликала неабиякий суспільний інтерес (Гоулман, 1995).

Емоційний інтелект як інтегративна здатність людини до розуміння емоцій та управління ними розглядається як основний чинник успішності життєдіяльності людини. Розвинений EI як в окремої людини, так і цілого колективу допомагає створювати позитивний настрій, підтримувати дружні контакти, мати високу працездатність та мотивацію. Психологічні параметри емоційної поведінки виділяються як емоційне самопочуття, емоційний контроль та емоційне спілкування, динамічні показники яких залежить від ступеня актуалізації емоційного інтелекту.

Деніел Гоулман говорить про емоції як про відчуття, що притаманні різним станам: психологічним та біологічним станам, думкам і готовності діяти. Тобто, усі емоції, по суті є імпульсами до дії.

Американські вчені-психологи Дж. Мейер, П. Саловей пропонують розглядати емоційний інтелект як особливі здібності, які включають глибоке розуміння, оцінку і вираження емоцій, а також здатність розуміння емоцій та управління ними [12].

На думку М. Панджу, автора відомої книги «7 успішних стратегій розвитку емоційного інтелекту в класі», емоційний інтелект є ще однією стороною розуму [11].

Емоційний інтелект має важливе значення не тільки в житті дорослих, а й дітей та підлітків.

Підлітковий період являється сенситивним періодом розвитку емоційного інтелекту, оскільки у цей час складаються сприятливі передумови до розвитку внутрішньо-особистого інтелекту [4, с.70-75].

Здатність підлітка розуміти емоції означає, що він:

- може розпізнати емоцію, встановити факт наявності емоційного переживання у себе або в іншої людини;
 - може ідентифікувати емоцію, тобто встановити, яку саме емоцію відчуває він сам чи інша людина, і знайти для неї словесне вираження;
 - розуміє причини появи даної емоції та наслідки, до яких вона може призвести.
- Здібність до керування власними емоціями означає, що підліток може:

- може керувати силою своїх емоцій, зокрема приглушувати занадто інтенсивні емоції;
- контролювати зовнішні прояви емоцій;
- при необхідності викликати певну емоцію [3, с.172-181].

Я. Калиниченко зауважує, що розвиток емоційної сфери є особливо значимим у підлітковому віці. Цей вік характеризується як перехідний, складний, критичний і має особливе значення у становленні особистості: розширюється обсяг діяльності, якісно змінюється характер, закладаються основи свідомої поведінки, формуються моральні уявлення. Значимий вплив на психоемоційний стан підлітків відіграє художньо-естетичне виховання як універсальний засіб особистісного розвитку на основі виявлення індивідуальних здібностей, різнобічних естетичних потреб та інтересів [3, с.172-181].

Для розвитку емоційного інтелекту у підлітків варто застосовувати спеціалізоване навчання, що сприяє інтеграції когнітивних функцій та емоційного виміру [5, с.174-188].

В достатній мірі розвинений емоційний інтелект підлітка сприяє здатності розпізнавати почуття й переживання інших людей. Підліток здатен до емоційної саморегуляції, а стратегія, якою він керується – стратегія відкритості емоційним переживанням, суть якої полягає не лише у співпереживанні іншим, а й у розумінні глибини їх почуттів. Це дає можливість швидко оптимізувати власний емоційний стан та ефективно справлятися з невдачами та занепокоєнням.

Продуктивність у навчанні підлітка та розвиток його соціальних навичок є чи не найважливішими завданнями кожного вчителя чи вихователя. Однак, ефективному навчанню найбільше може сприяти саме мотивація підлітка, як основного суб'єкта навчання. Якщо в ранньому віці дитину мотивувати до навчання можна доволі примітивними методами, (такими, як гра), то підлітку надважливо розвивати в собі таку здатність, як самомотивація. Така властивість розвивається протягом всього життя й має вкрай важливе значення у досягненні успіху в будь-якій діяльності. Виникненню й розвитку самомотивації сприяє здатність підлітка до керування власними емоціями. Так, згідно досліджень Деніела Гоулмана (Емоційний інтелект Д. Гоулман), негативні емоції перешкоджають виникненню мотивації до навчання чи будь-якої продуктивної діяльності. Водночас, позитивні емоції впливають на здатність людини до самомотивації, що є рушієм успішної діяльності людини (Емоційний інтелект Д.Гоулман).

Позашкільна музично-творча діяльність може позитивним чином впливати на емоційний інтелект підлітка і його здатності відсіювати негативні емоції, що вже буде важливою передумовою для виникнення здатності до самомотивації. Дослідження Університету Британської Колумбії, проведене в 2020 році вказує на те, що підлітки, які займаються позакласними заходами, такими як мистецтво чи спорт, мають краще психологічне здоров'я, проводять менше часу в інтернеті та соціальних мережах. Дослідження також показало, що участь у позашкільній музично-творчій чи спортивній діяльності пов'язана з вищим рівнем оптимізму, задоволеності життям та нижчим рівнем депресії та тривоги [14].

Розвиток емоційного інтелекту підлітків у системі позашкільної музичної діяльності передбачає вирішення сукупності взаємопов'язаних завдань:

- навчити дітей усвідомлювати та визначати власні емоції, а також певною мірою керувати ними, контролюючи емоції, що виникають, за допомогою певних психологічних прийомів;
- навчити підлітків помічати та розуміти базові емоції інших людей (радість, гнів, смуток, страждання тощо), виходячи з вербальних і невербальних ознак, пози, жестів, міміки, інтонації, передбачуваних мотивів, оцінки навикишньої дійсності та ін.;
- сприяти формуванню особистості підлітка, яка досягає успіху у різних видах діяльності на всіх етапах життєвого шляху [5, с.174-188];
- навчити критично сприймати будь-який медіа-матеріал, усвідомлюючи власні емоції.

Позашкільна музично-творча діяльність підлітків сприяє розвитку емоційного інтелекту. Згідно О. Просіної мистецтво є одним із найефективніших засобів на шляху розвитку емоційного інтелекту підлітка [7, с.124-128].

Виконання чи прослуховування спокійної музики знімає збудження, заспокоює, знімає відчуття тривоги, покращує якість сну. Така музика часто використовується як засіб для релаксації та управління стресом. Використання інструментальної класичної музики покращує концентрацію, уваги, тренує довготривалу пам'ять та допомагає зосередитися. Спільне відтворення музики сприяє становленню здорового світогляду. Відомий канадський психолог і нейробіолог Деніел Левітін вивчає процес взаємодії музики та мозку. Він виявив, що музика здатна активізувати певні ділянки мозку, що відповідають за емоції, когнітивні функції, пам'ять та увагу [13].

Процес взаємодії з музикою та її психологічний вплив включає такі аспекти: семантичне сприйняття музики та стан особи після прослуховування; асоціації, які формують музичні образи та несвідоме сприйняття й емоційна насиченість музичного досвіду; несвідома реакція та глибокий емоційний відгук (переживання) від музичного твору [2].

В підлітковому віці емоції можуть бути особливо інтенсивними та складними для розуміння, а музика дає підліткам можливість виразити свої емоції та почуття. В цьому віці активно формуються молодіжні групи та

ансамблі. Активна танцювальна імпровізація виводить з депресії та спрямовує енергію у творче русло. Участь у музичних колективах сприяє розвитку емпатії, оскільки учні вчаться розуміти та реагувати на емоції інших учасників.

Емоційна чуйність до музики проявляється у двох взаємозалежних характеристиках: у здатності до безпосереднього переживання музичного змісту та у здатності до ціннісно-сислового усвідомлення (рефлексії) своїх асоціацій та мислеобразів у процесі сприйняття чи виконання музичного твору. Емоційна чуйність музики є однією з яскравих форм прояву емоційної чуйності як риси особистості. Емоційна чуйність тісно пов'язана з емоційним інтелектом. Цілеспрямований розвиток емоційної чуйності через усвідомлене прослуховування чи виконання музики у підлітків призводить до суттєвих позитивних зрушень у загальному емоційному розвитку школярів, що включає здатність до переживання емоцій, розуміння емоцій людей і цілісних емоційних ситуацій, рефлексію емоцій, рефлексію емоцій міжособистісних відносин. Музика емоційна за своєю сутністю і тому дає можливість розвитку емоційної сфери людини. Виходячи з особливостей емоційного інтелекту, можна сказати, що для його розвитку необхідні засоби, що дозволяють звертатися до різноманітних емоцій, які переживаються самим індивідом, переживанням інших людей, можливості усвідомлення та інтерпретації своїх емоцій та емоцій інших людей, розвитку навичок саморегуляції, управлінню емоціями [3].

Музика може виступати як емоційна сторона психічних переживань, у ній підлітки можуть відбивати свої емоції і навчатися висловлювати їх соціально прийнятним способом – через мистецтво. Заняття музикою розвивають емоційний слух. І це вміння можна проектувати на мовлення індивіда, аналізуючи, з якою інтонацією вимовлені слова, цим розрізняючи емоційний стан співрозмовника.

У процесі музичної-творчої діяльності (прослуховування музичних творів, створення мелодій, спів чи танець), підлітки можуть навчитися аналізувати власні емоції та усвідомлювати їх вплив на самого себе та інших. Проте, підліток не завжди може висловити враження від знайомства з музичним твором словами. Йому іноді важко описати власні почуття, проте можна висловити почуття та емоції в малюнку, танці або ж трансформувати в інший вид мистецтва. В нагоді можуть стати арт-терапевтичні методи.

Особливість музики у тому, що вона здатна об'єднувати людей у єдиному переживанні, може бути засобом спілкування з-поміж них. Яскраві художні твори, які відображають світ думок і глибоких почуттів людини, викликають емоційний відгук, впливаючи на естетичний бік душі, стають джерелом та засобом не тільки формування емоційного інтелекту, а й процесу виховання в цілому [5, с.174-188].

З точки зору Р. Шпіци, О. Полатайко та В. Фізер, вплив масової культури і шляхи розвитку музичної індустрії значно впливають на формування музичних уподобань підлітків. Сучасні музичні жанри і масова культура спричиняють зниження зацікавленості молоді до класичної музики. Також значну роль у формуванні мистецьких пізнавань підлітків відіграють неформальні групи та сімейне оточення як ключові чинники. В період підліткового віку часто відбувається приєднання до різних субкультур, що може змінювати їхнє усвідомлення себе, своїх емоцій та дорослого світу [8, с. 149-154].

І. Єгорова вказує, що музика спонукає до співпереживання через механізм музичної емпатії, який включає перенесення життєвих станів інших людей на власні досвіди через ідентифікацію з ними, розуміння цих емоційних станів та співчуття до того, що сприймається, об'єднуючи це з взаєморозумінням [1].

З точки зору Н. Портницької, О. Атаманської, переважання підлітками позитивних емоцій при прослуховуванні музичного твору свідчить про зближення із настроєм музичного твору. До прикладу, струнники більшу увагу приділяють внутрішньому змісту творів, краще відчують настрій вкладений композитором. Засобом вираження емоційного стану для них є окремі емоційно забарвлені образи і фрази. Піаністи передають свої емоції через складні цілісні образи, переживання яких має характер роздумів з приводу твору і відображає в більшій мірі раціональне ставлення до прослуховування творів [6].

Проте експерти переконливо стверджують, що сучасна музика не завжди має позитивний вплив на емоційний стан розвиваючої особистості. Сучасна музика може викликати ефект спрощених емоційних станів, посилення агресивності. Тому важливо, щоб вчитель міг пояснити підліткам, як контролювати руйнівні емоції та імпульси за допомогою музики. Спеціально підібрані твори формують у підлітків уміння прислухатися до почуттів інших людей, розуміти їх позиції та активно виявляти співчутливе ставлення до їх проблем [3, с.172-181].

Висновки. Музика емоційна за своєю сутністю і тому дає можливість розвитку емоційної сфери людини. Розвиток емоційного інтелекту підлітків у системі позашкільної музичної діяльності передбачає вирішення сукупності взаємопов'язаних завдань: навчити школярів усвідомлювати та визначати власні емоції; навчити підлітків помічати та розуміти базові емоції інших людей; сприяти формуванню особистості підлітка як людини, яка успішна у різних видах діяльності на всіх етапах життєвого шляху. Важливе роз'яснення принципу роботи деяких соціальних мереж, адже випадкова експозиція негативного контенту може негативно впливати на емоційне здоров'я підлітка.

У процесі музичної діяльності (прослуховування мелодій, спів чи танець), підлітки можуть навчитися аналізувати власні емоції та усвідомлювати їх вплив на самого себе та інших. Спеціально підібрана музика формує у підлітків уміння прислухатися до почуттів інших людей, розуміти їх позиції та активно виявляти

співчутливе ставлення до їх проблем.

Література

1. Єгорова І. В. Музичне мистецтво як засіб формування національної самосвідомості в учнів на уроках музики в сучасній українській школі (методичний аспект). *Vzdelávanie a spoločnosť II* /Prešovská univerzita v Prešove. 2017 /<http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Bernatova9>.
2. Дудик Р.В. Особливості впливу класичної музики на формування особистості дітей. 2021.
3. Калиниченко Я. Вплив слухання музики на психоемоційний стан підлітків. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2016. № 3 (57). С. 172-181.
4. Коноплицька Ю. І., Ставицька О. Г. Особливості розвитку емоційного інтелекту у підлітковому віці. *Збірник наукових праць РДГУ*. 2018. Вип.11. С.70-75.
5. Могиляста С. До питання розвитку емоційного інтелекту старшокласників психолого-педагогічними засобами. *Psychological Prospects Journal*. 2020. Вип. 36. С. 174–188.
6. Портницька Н. Ф., Атаманська О. А. Порівняльний аналіз структури емоційності підлітків, включених до різних видів музичної діяльності. *Український психолого-педагогічний науковий збірник: Науковий журнал*. 2015. №4 (04). С. 14-18.
7. Просіна О. В. Розвиток емоційного інтелекту як основа формування професійної компетентності майбутнього вчителя музики. *Гірська школа Українських Карпат*. 2018. №18. С. 124–128.
8. Шпіца Р. І., Полатайко О. М., Фізер В. С. Формування мистецьких знань підлітка відповідно до їх вікових особливостей та потреб. *Nauk. čas. Nac. pedagogičnogo univ. im. M.P. Dragomanova*. 2019. Вип. 17. С. 149-154.
9. Є. Андрос, Інтелект. *Філософський енциклопедичний словник* / - Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. — 742 с.
10. Brackett, Marc & Rivers, Susan & Salovey, Peter. (2011). Emotional Intelligence: Implications for Personal, Social, Academic, and Workplace Success. *Social and Personality Psychology Compass*. 5. 88 - 103. 10.1111/j.1751-9004.2010.00334.x.
11. PANJU, M. 7 Successful Strategies to Promote Emotional Intelligence in the Classroom. London: Continuum International Publishing Group, 2008.
12. Mayer J. D., Salovey P. The intelligence of emotional intelligence, 1993. P. 433-442.
13. Levitin D.J. The World in Six Songs: How the Musical Brain Created Human Nature. 2008.
14. Teens who participate in extracurriculars, get less screen time, have better mental health - University of British Columbia, Nov 2, 2020 <https://www.sciencedaily.com/releases/2020/11/201102124849.htm>
15. Sutton, Rosemary & Wheatley, Karl. (2003). Teachers' Emotions and Teaching: A Review of the Literature and Directions for Future Research. *Educational Psychology Review*. 15. 10.1023/A:1026131715856.

References

1. Egorova I. V. Muzichne mistetstvo yak zasib formuvannya natsionalnoї samosvidomosti v uchniv na urokakh muziki v suchasniy ukraїnskiy shkoli (metodichniy aspekt). *Vzdelvanie a spolonos II* /Preovsk univerzita v Preove. 2017 /<http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Bernatova9>
2. Dudyk R.V. Osoblyvosti vplyvu klasychnoi muzyky na formuvannya osobystosti ditei. 2021
3. Kalinichenko Ya. Vpliv slukhannya muziki na psikhoyemotsiyniy stan pidlitkiv. *Pedagogichni nauki: teoriya. istoriya. innovatsiyni tekhnologii*. 2016. № 3 (57). S. 172-181.
4. Konoplytska Yu. I., Stavitska O. G. Osoblivosti rozvitku emotsiynogo intelektu u pidlitkovomu vitsi. *Zbirnik naukovikh prats RDGU*. 2018. Vip.11. S.70-75.
5. Mogilyasta S. Do pitannya rozvitku emotsiynogo intelektu starshoklasnikiv psikhologo-pedagogichnimi zasobami. *Psychological Prospects Journal*. 2020. Vip. 36. S. 174–188.
6. Portnitska N. F., Atamanska O. A. Porivnyalniy analiz strukturi emotsiynostipidlitkiv. vklyuchenikh do riznikh vidiv muzichnoi diyalnosti. *Ukraińskiyy psikhologo-pedagogichniy naukoviy zbirnik: Naukoviy zhurnal*. 2015. №4 (04). S. 14-18.
7. Prosina O. V. Rozvitok emotsiynogo intelektu yak osnova formuvannya profesiiynoi kompetentnosti maybutnogo vchitelya muziki. *Girskaya shkola Ukraїnskikh Karpat*. 2018. №18. S. 124–128.
8. Shpitsa R. I., Polatayko O. M., Fizer V. S. Formuvannya mistetskikh znan pidlitka vidpovidno do ikh vikovikh osoblivostey ta potreb. *Nauk. ?as. Nac. pedagogchnogo univ. im. M.P. Dragomanova*. 2019. Vip. 17. S. 149-154.
9. Ye. Andros Intelekt / *Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk* / - Kyiv : Instytut filosofii imeni Hryhoriia Skovorody NAN Ukrainy : Abrys, 2002. — 742 s. — 1000 ekz. — BБК 87ia2. — ISBN 966-531-128-X.).
10. Brackett, Marc & Rivers, Susan & Salovey, Peter. (2011). Emotional Intelligence: Implications for Personal, Social, Academic, and Workplace Success. *Social and Personality Psychology Compass*. 5. 88 - 103. 10.1111/j.1751-9004.2010.00334.x.
11. PANJU, M. 7 Successful Strategies to Promote Emotional Intelligence in the Classroom. London: Continuum

International Publishing Group, 2008.

12. Mayer J. D., Salovey P. The intelligence of emotional intelligence, 1993. P. 433-442.

13. Levitin D.J. The World in Six Songs: How the Musical Brain Created Human Nature. 2008.

14. Teens who participate in extracurriculars, get less screen time, have better mental health - University of British Columbia, Nov 2, 2020 <https://www.sciencedaily.com/releases/2020/11/201102124849.htm>

15. Sutton, Rosemary & Wheatley, Karl. (2003). Teachers' Emotions and Teaching: A Review of the Literature and Directions for Future Research. Educational Psychology Review. 15. 10.1023/A:1026131715856.

УДК 373.2.015

DOI: 10.60022/1(1)-3MHD

Колесникова Юлія Костянтинівна

вихователь закладу дошкільної освіти

Херсонський ясла-садок № 13 комбінованого типу Херсонської міської ради, Україна

Kolesnykova Yulia

teacher of a Preschool Education Institution

Kherson nursery-kindergarten № 13 of the combined type Kherson city council, Ukraine

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У ЗАКЛАДІ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Анотація. У статті розглядаються особливості правового виховання дітей у закладі дошкільної освіти. Підкреслено, що дошкільний вік є особливим етапом в житті дитини, коли формується особистісна культура та закладаються основи правової компетентності. Зазначається, що для вирішення завдань з правового виховання педагоги закладу дошкільної освіти використовують Базовий компонент дошкільної освіти України, Програму розвитку дитини дошкільного віку «Дитина» та «Впевнений старт». У висновку зазначено, що правове виховання дітей в закладі дошкільної освіти є ключовим елементом формування їх моральної свідомості та правової культури. Шляхом систематичних заходів, які включають у себе навчально-виховну роботу з педагогами, дітьми та їх батьками, дошкільні заклади формують у дітей знання, уміння та цінності, необхідні для життя в сучасному суспільстві.

Ключові слова: правове виховання, заклад дошкільної освіти, правова культура, правова компетентність.

LEGAL EDUCATION OF CHILDREN IN A PRESCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTION

Abstract. The article examines the peculiarities of legal education of children in a preschool educational institution. It is emphasized that preschool age is a special stage in a child's life, when personal culture is formed and the foundations of legal competence are laid. It is noted that preschool teachers use the Basic Component of Preschool Education of Ukraine, the Preschool Child Development Program "Child" and "Confident Start" to solve legal education tasks. The conclusion states that the legal education of children in a preschool educational institution is a key element in the formation of their moral consciousness and legal culture. Through systematic measures that include educational work with teachers, children and their parents, preschool institutions form in children the knowledge, skills and values necessary for life in modern society.

Keywords: legal education, institution of preschool education, legal culture, legal competence.

Постановка проблеми. В сучасному суспільстві правове виховання дітей відіграє важливу роль у формуванні їх моральної свідомості, розвитку правових знань та встановленні норм суспільної взаємодії. Навчання правових принципів та цінностей на ранній стадії життя дитини створює основу для її подальшої повноцінної та гармонійної взаємодії зі світом. У цьому контексті заклад дошкільної освіти виступає не лише місцем отримання знань, але й осередком формування відповідальності перед суспільством, поваги до прав і свобод кожної людини.

Процес правового виховання в закладі дошкільної освіти спрямований на створення позитивного морального середовища, в якому дитина зможе розуміти і дотримуватися норм поведінки, розвивати вміння вирішувати конфлікти за допомогою правових механізмів та культуру спілкування на основі взаємоповаги та толерантності. Такий підхід сприяє формуванню громадянської свідомості та активного громадянства, що є запорукою стабільного розвитку суспільства та демократичних цінностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти проблеми правового виховання розглядалися у дослідженнях Г. Давидова, І. Кона, Г. Маркова, В. Оржеховської, Я. Шевченко та ін. Питання щодо визначення змісту роботи з правового виховання дітей дошкільного віку знаходимо у наукових розвідках І. Денисюк [6], Г. Задорожної [2], О. Канарової [3], Н.Мельник [4], Д. Олійник [6], О. Попадич [5], О. Сорочинської [6] та ін.

Мета статті – дослідження особливостей правового виховання дітей у закладі дошкільної освіти.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі великого значення набуває правова освіченість громадян. Це пояснюється тим, що успішний розвиток будь-якої держави та суспільства у сучасних умовах залежить від розуміння громадянами правових норм. Недостатня освіченість у цьому питанні призводить до хаосу та неупорядкованих суспільних відносин [3, с. 261].

Важливість правової освіченості не обмежується лише дорослими, але має значення вже й у дошкільному

віці. Дошкільний вік є особливим етапом в житті дитини, коли формується особистісна культура та закладаються основи правової компетентності. Важливо розуміти, що саме у цьому віці створюються основи для подальшого розвитку правової свідомості. Взаємодія з однолітками у дитячому колективі та взаємини у сімейному оточенні є ключовими чинниками у формуванні правової вихованості. Тому, починати роботу з основ формування правової свідомості доречно саме з дітьми дошкільного віку [6, с. 298].

Г. Задорожна стверджує, що формування у дітей культури громадянина базується на правовому вихованні, що передбачає усвідомлене ставлення до власних прав і обов'язків перед суспільством і державою, які закріплені у основних законодавчих актах. Це також включає глибоку повагу до законів і правил співіснування, готовність дотримуватися і виконувати їх вимоги, а також активну участь у державному управлінні та боротьбі з порушенням законодавства. Науковиця визначає триєдину мету цього процесу [2]:

1. Формування уявлень про права і закони: підвищення рівня правової грамотності, розуміння необхідності дотримання норм законів, що сприяє розвитку почуття власної гідності та поваги до себе та інших. Діти також навчаються правильному спілкуванню з іншими та захисту себе з правової позиції.

2. Формування правової свідомості: створення у дітей сукупності правових уявлень, поглядів, переконань, які визначають їх ставлення до вимог законів та регулюють їх поведінку в правових ситуаціях.

3. Формування правомірної поведінки: розвиток негативного ставлення до правопорушень і злочинів та здатність аналізувати власні вчинки та поведінку інших осіб в контексті дотримання загальноприйнятих норм і правил, а також законодавчих вимог.

О. Попадич зауважує, що правове виховання дошкільників – це активна соціально-управлінська діяльність, в якій взаємодіють педагогічні колективи дошкільних закладів та батьки. Ця взаємодія має на меті виховання у дітей системи правових знань, переконань та установок, розвиток правового мислення, а також формування правових умінь і навичок, які сприяють стабільній правомірній поведінці та соціально-правовій активності. Основними формами роботи закладів дошкільної освіти з батьками в цьому процесі є:

- правова освіта (навчання);
- правова пропаганда;
- правова агітація;
- правова просвіта;
- індивідуально-виховна робота [5, с. 78].

На думку науковиці, зміст правового виховання дошкільників полягає у двох основних аспектах:

- залучення до знань про державу і право, законність, права і свободи особи. Це включає в себе ознайомлення дітей з основними поняттями права, розумінням ролі держави, законності, прав та свобод людини. Діти повинні засвоювати базові концепції права та його значення в суспільстві;

- формування у них стійкої орієнтації на правову поведінку. Це означає розвиток у дітей уявлень про правильну, законну поведінку, розуміння правил і норм співжиття в суспільстві, виховання в них відповідальності за свої вчинки та поваги до прав і свобод інших людей [5, с. 79].

Також О. Попади підкреслює, що ця діяльність спрямована не лише на надання дітям знань про право, закон та правову діяльність, але й на цілеспрямований вплив на їх свідомість з метою формування у них певного досвіду поведінки відповідно до чинної правової норми [5, с. 79].

На нашу думку, правове виховання дошкільників – це комплексна діяльність, спрямована на формування у дітей знань, уявлень та навичок у сфері права та правопорядку. Цей процес включає в себе не лише передачу інформації про закони та правила, але й активну роботу над формуванням правомірних цінностей, розвиток вмінь вирішувати конфліктні ситуації за допомогою правових засад, а також виховання відповідального ставлення до власних дій та взаємодії з іншими людьми.

Варто зазначити, що для вирішення завдань з правового виховання педагоги закладу дошкільної освіти використовують Базовий компонент дошкільної освіти України, Програму розвитку дитини дошкільного віку «Дитина» та «Впевнений старт». У Базовому компоненті дошкільної освіти України [1] визначено мету правової роботи (очікувані результати). Так, у сфері життєдіяльності «Я сам», у змістовій лінії «Психічне Я» акцентується увага на ставленні дітей до прав та обов'язків. Для досягнення цієї мети передбачений певний обсяг знань, умінь та навичок для дошкільників:

- знати свої права та обов'язки. Дитина може вказати, що означають ці поняття і пояснити їх відмінність; розуміє, що має право на відпочинок, захист, розуміння дорослого, підтримку, повагу до себе та інших;
- домагатися виконання своїх прав. Дошкільник може вимагати виконання своїх прав та відстоювати їх;
- виконувати свої обов'язки. Дитина розуміє свої обов'язки і може самостійно виконувати ті дії, які є під силу для неї; розуміє, що не повинна завдавати шкоди іншим та дотримуватись режиму дня;
- розуміти зв'язок слів «право», «правило», «честь». Дошкільник розуміє, як ці поняття пов'язані між собою і як вони впливають на його поведінку;
- знати основні етичні принципи і керуватися ними у своїй поведінці;
- бути здатним керуватися моральними нормами. Дитина розуміє, які є межі припустимої поведінки і відчуває, коли її дії можуть порушити ці норми.

Як правило, організація роботи з правового виховання в дошкільних закладах може включати три основні напрями (табл. 1.)

Таблиця 1

Основні напрями роботи з правового виховання в закладах дошкільної освіти

№ з/п	Напрямок роботи	Характеристика
1.	Організаційно-методична робота з педагогами	Цей напрям спрямований на підготовку та підтримку педагогічного колективу у проведенні ефективної роботи з правового виховання дітей. Включає в себе проведення методичних семінарів, тренінгів, обмін досвідом, розробку та впровадження програм та методик правового виховання
2.	Навчально-виховна робота з правової освіченості дошкільників	Цей напрям передбачає організацію занять, ігор, бесід, театралізованих вистав, спрямованих на формування у дітей основних понять про право, розвиток правової грамотності, виховання в них правових цінностей та навичок правомірної поведінки
3.	Робота з формування правового світогляду батьків	Цей напрям включає в себе організацію батьківських зборів, семінарів, лекцій, де батьки отримують інформацію про важливість правового виховання дітей, способи впливу на формування правового світогляду своїх дітей вдома, а також про права та обов'язки учасників освітнього процесу

Джерело: [4, с. 133]

Відтак, правове виховання дітей дошкільного віку передбачає ознайомлення з конкретними і зрозумілими їм правами, які групують в чотири основні групи прав [4, с. 133]:

1. Права на гідне існування, виживання (право на життя і здоров'я, доступ до житла, харчування, визначення власного імені, належну родину, турботу батьків та прийняття громадянства).

2. Права на розвиток, освіту, відпочинок і дозвілля (право на отримання якісної освіти, розвиток особистості, доступ до відпочинку та розважальних заходів).

3. Права на захист від приниження, насильства та експлуатації (права, що гарантують захист дитини від будь-яких форм фізичного та психологічного насильства, зловживань та експлуатації. Також ця група прав включає особливі права дітей-інвалідів та сиріт).

4. Права на свободу слова, думки і діяльності (права, що гарантують можливість вільного вираження своїх думок, переконань та ідей, свободу слова, думки та діяльності в рамках закону).

Висновки. Отже, правове виховання дітей в закладі дошкільної освіти є ключовим елементом формування їх моральної свідомості та правової культури. Цей процес спрямований на ознайомлення дітей з основними принципами права, розвиток їх правової грамотності та виховання в них відповідального ставлення до власних дій та взаємодії з оточуючими. Шляхом систематичних заходів, які включають у себе навчально-виховну роботу з педагогами, дітьми та їх батьками, дошкільні заклади формують у дітей знання, уміння та цінності, необхідні для життя в сучасному суспільстві. Процес правового виховання в дошкільному віці створює основу для подальшого розвитку дитини як активного та свідомого громадянина, що сприяє побудові стабільного та правового суспільства.

Подальші наукові дослідження можуть спрямовуватися на детальне вивчення ефективності різних методик та програм правового виховання в закладах дошкільної освіти. Також важливим напрямком може бути аналіз впливу різних соціокультурних факторів на процес формування правової свідомості у дітей дошкільного віку.

Література

1. Базовий компонент дошкільної освіти / Науковий керівник: А. М. Богуш, дійсний член НАПН України, проф., д-р пед. наук; Авт. кол-в: Богуш А. М., Беленька Г. В., Богінч О. Л., Гавриш Н. В., Долинна О. П., Ільченко Т. С., Коваленко О. В., Лисенко Г. М., Машовець М. А., Низковська О. В., Панасюк Т. В., Пироженко Т. О., Поніманська Т. І., Сідельнікова О. Д., Шевчук А. С., Якименко Л. Ю. Київ: Видавництво, 2021. 38 с.
2. Задорожна Г. Правове виховання особистості дитини: поняття, сутність, особливості. *Педагогічний часопис Волині*. 2017. № 4. С. 12–17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pchv_2017_4_4 (дата звернення: 09.02.2024).
3. Канарова О. В. Правова освіта – складник формування особистості сучасної дитини дошкільного віку. *Інноваційна педагогіка*. 2021. Вип. 39. С. 261–264. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/innped_2021_39_55 (дата звернення: 07.02.2024).
4. Мельник Н.І. Правове виховання дітей дошкільного віку в парадигмі сучасної дошкільної освіти. *Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія: «Педагогічні науки»*. 2018. № 17–18. URL: <https://ped-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/2605> (дата звернення: 08.02.2024).
5. Попадич О. О. Правове виховання дітей дошкільного віку: основні форми роботи закладів дошкільної освіти з батьками. *Virtus: Scientific Journal* 2020. № 42. С. 77–81. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/31293> (дата звернення: 08.02.2024).
6. Сорочинська О.А., Олійник Д.С., Денисюк І.О. Діагностика рівня правової вихованості у дітей

старшого дошкільного віку. *Перспективи та інновації науки. Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»*. 2023. № 8 (26). С. 297–304. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/36599> (дата звернення: 09.02.2024).

References

1. Bazovyi komponent doshkilnoi osvity / Naukovyi kerivnyk: A. M. Bohush, diisnyi chlen NAPN Ukrainy, prof., d-r ped. nauk; Avt. kol-v: Bohush A. M., Bieliienka H. V., Bohinich O. L., Havrysh N. V., Dolynna O. P., Ilchenko T.S., Kovalenko O. V., Lysenko H. M., Mashovets M. A., Nyzkovska O. V., Panasiuk T. V., Pirozhenko T. O., Ponimanska T. I., Sidielnikova O. D., Shevchuk A. S., Yakymenko L. Yu. Kyiv: Vydavnytstvo, 2021. 38 s.
2. Zadorozhna H. Pravove vykhovannia osobystosti dytyny: poniattia, sutnist, osoblyvosti. *Pedahohichni chasopys Volyni*. 2017. № 4. S. 12–17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pchv_2017_4_4 (data zvernennia: 09.02.2024).
3. Kanarova O. V. Pravova osvita – skladnyk formuvannia osobystosti suchasnoi dytyny doshkilnoho viku. *Innovatsiina pedahohika*. 2021. Vyp. 39. S. 261–264. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/innped_2021_39_55 (data zvernennia: 07.02.2024).
4. Melnyk N.I. Pravove vykhovannia ditei doshkilnoho viku v paradyhmi suchasnoi doshkilnoi osvity. *Cherkaskoho natsionalnoho universytetu imeni Bohdana Khmelnytskoho. Serii: «Pedahohichni nauky»*. 2018. № 17–18. URL: <https://ped-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/2605> (data zvernennia: 08.02.2024).
5. Popadych O. O. Pravove vykhovannia ditei doshkilnoho viku: osnovni formy roboty zakladiv doshkilnoi osvity z batkamy. *Virtus: Scientific Journal* 2020. № 42. S. 77–81. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/31293> (data zvernennia: 08.02.2024).
6. Sorochynska O. A., Oliinyk D.S., Denysiuk I.O. Diagnostyka rivnia pravovoi vykhovanosti u ditei starshoho doshkilnoho viku. *Perspektyvy ta innovatsii nauky. Serii «Pedahohika», Serii «Psykhohihiia», Serii «Medytsyna»*. 2023. № 8 (26). S. 297–304. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/36599> (data zvernennia: 09.02.2024).

УДК 9 !323.23(477)

DOI: 10.60022/1(1)-4MHD

Котельницький Назар Анатолійович

кандидат історичних наук, доцент

Чернігівський інститут інформації, бізнесу і права

Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Ю. Бугая, Україна

Kotelnyskiy Nazar

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

Chernihiv Institute of Information, Business and Law

International Scientific and Technical University names of academician Yu. Bugai, Ukraine

ORCID: 0000-0003-4480-365X

КАРАЛЬНІ ЗАХОДИ РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА ПРОТИ ЗЕМСЬКОЇ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ПАРТІЇ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ 70 - ПОЧАТОК 80 РР. XIX СТ.)

Анотація. У праці досліджуються каральні заходи російського самодержавства проти земської ліберальної партії північної України у кінці 70 - на початку 80 рр. XIX ст. Автор, на основі аналізу унікальних історичних першоджерел, більшість яких уперше запроваджуються до міжнародного наукового обігу, прийшов до висновку про те, що головною причиною каральних заходів російського самодержавства проти земської ліберальної фронди північної України стала безпрецедентна, публічна опозиційна діяльність аристократичної опозиції у 1878-1879 рр. Першим, «нокаутуючим» ударом російської тиранії став оперативний арешт та адміністративне інтернування лідера партії – І. Петрункевича з території Лівобережної України в етнічно російські губернії країни. Силами корпусу жандармерії держави було вжито комплекс слідчих дій, у контексті яких були застосовані заходи жорсткого тиску, у тому числі аморального характеру, як щодо власне членів опозиції, так і їх нащадків. Аналіз унікальних історичних документів яскраво свідчить про те, що ні центральна влада, ні регіональна адміністрація зовсім не розрізняли і не розбиралися у різних опозиційних течіях визвольного руху у Російській імперії, по суті отождествлюючи злочини радикалів-терористів з діяльністю ліберальних земців і однозначно кваліфікували її як революційну діяльність, спрямовану на повалення існуючого державного ладу. Реакційні правлячі кола, як на столичному, так і на регіональному рівні усвідомили, що у державі, окрім безкомпромісної, радикальної опозиції революціонерів-терористів, з'явилася підкреслено конструктивна, легально функціонуюча, ліберально-демократична опозиція російському самодержавству, яка мала політичну легітимність у вигляді виборних інститутів місцевого самоврядування; реальну електоральну підтримку більшості населення провінцій; ґрунтовний фінансовий базис існування, системні зв'язки з українством як у Російській, так і Австро-Угорській імперії; не заборонену законодавством, широкомасштабну співпрацю з зацікавленими в інформації суспільними колами Західної цивілізації. У зв'язку з цим, російським абсолютизмом були вжиті жорсткі заходи у боротьбі з «ліберальною заразою»: 1. з території Чернігівської губернії вислані найнебезпечніші для влади членів опозиційної аристократичної фронди; 2. за решотою представників земської ліберальної партії був встановлений нагляд поліції та жандармського управління; 3. були оперативно внесені зміни до законодавства Російської імперії щодо встановлення контролю та нагляду інститутів державної влади над виборними установами земського і міського самоврядування; 4. вжиті заходи щодо «очищення» виконавчих органів місцевого самоврядування від присутності членів земської ліберальної партії. До кінця 1883 р. усі виконавчі органи виборних інституцій місцевого самоврядування були «очищені» від присутності членів земської ліберальної партії, а до осені 1886 р. опозицію було нейтралізовано: І. Петрункевич був змушений емігрувати з українських губерній терміном на 25 років, частина складу організації залишила територію Північного Лівобережжя, а кілька найактивніших членів партії пішли з життя, не витримавши переслідувань і жорсткого адміністративного тиску. Таким чином, по суті, земський ліберальний рух на півночі Лівобережної України був політично розгромлений, а його персональний склад скоротився до критичного мінімуму.

Ключові слова: земська ліберальна партія, північна Україна, репресії, російське самодержавство, політична поліція.

PUNISHMENT MEASURES OF THE RUSSIAN SELF-STATE AGAINST THE LAND LIBERAL PARTY OF NORTHERN UKRAINE (LATE 1870s - EARLY 1880s)

Abstract. The work examines the punitive measures of the Russian autocracy against the Zemstvo liberal party of northern Ukraine in the late 1870s and early 1880s. The author, based on the analysis of unique historical primary sources, most of which are being introduced to international scientific circulation for the first time, came to the

conclusion that the main reason for the punitive measures of the Russian autocracy against the Zemstvo liberal front of northern Ukraine was the unprecedented, public opposition activity of the aristocratic opposition in 1878-1879. The first, «knockout» blow of Russian tyranny was the operative arrest and administrative internment of the party leader - I. Petrunkevich from the territory of Left Bank Ukraine to the ethnically Russian provinces of the country. The forces of the state gendarmerie corps took a complex of investigative actions, in the context of which harsh pressure measures, including those of an immoral nature, were applied both to the actual members of the opposition and to their descendants. The analysis of unique historical documents clearly shows that neither the central government nor the regional administration at all distinguished and did not understand the various opposition currents of the liberation movement in the Russian Empire, in fact equating the crimes of radicals - terrorists with the activities of liberal citizens and unambiguously qualified it as revolutionary activities aimed at overthrowing the existing state order. The reactionary ruling circles, both at the capital and at the regional level, realized that in the state, in addition to the uncompromising, radical opposition of revolutionaries-terrorists, there appeared an emphatically constructive, legally functioning, liberal-democratic opposition to the Russian autocracy, which had political legitimacy in the form elected institutions of local self-government; real electoral support of the majority of the population of the province; thorough financial basis of existence, systemic ties with Ukrainians in both the Russian and Austro-Hungarian empires; not prohibited by law, large-scale cooperation with social circles of Western civilization interested in information. In this regard, Russian absolutism took strict measures to combat the «liberal contagion»: 1. the most dangerous members of the opposition aristocratic front were expelled from the territory of the Chernihiv province; 2. police and gendarmerie supervision was established for the remaining representatives of the Zemstvo Liberal Party; 3. amendments were promptly made to the legislation of the Russian Empire regarding the establishment of control and supervision of the institutions of state power over the elected institutions of zemstvo and city self-government; 4. measures were taken to «cleanse» executive bodies of local self-government from the presence of members of the Zemstvo Liberal Party. By the end of 1883 all executive bodies of elected institutions of local self-government were «cleansed» of the presence of members of the Zemstvo Liberal Party, and by the fall of 1886 the opposition was neutralized: I. Petrunkevich was forced to emigrate from the Ukrainian provinces for a period of 25 years, part of the organization left the territory of the Northern Left Bank, and several of the most active members of the party died, unable to withstand persecution and severe administrative pressure. Thus, in essence, the Zemstvo liberal movement in the north of Left Bank Ukraine was politically defeated, and its personnel was reduced to a critical minimum.

Keywords: Zemstvo liberal party, northern Ukraine, repression, Russian autocracy, political police.

Постановка проблеми. Історія українського земського лібералізму продовжує належати до дуже актуальних, але малодосліджених проблем вітчизняної історіографії. Політична історія цієї течії у визвольному русі Російської імперії, мабуть, є на даний момент найбільш вивченим аспектом історії багатогранного явища, яким, без жодних сумнівів, був земський ліберальний рух на півночі Лівобережної України [1]. Однак, незважаючи на це, поза увагою вчених залишаються кілька сюжетів, які заслуговують на предметне дослідження. До таких аспектів, на наш погляд, належить проблема каральних заходів російської тиранії проти земської ліберальної партії Північного Лівобережжя наприкінці 70 - на початку 80 рр. XIX ст.

Метою дослідження є спроба висвітлення історії репресій російського самодержавства проти членів земського ліберального руху північної України.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, російська тиранія перейшла до переслідувань персонального складу земської ліберальної фронди північної України після участі її членів як у нелегальних, так і цілком публічних громадських акціях опозиційного характеру. Після десятиліття подвижницької реформаторської діяльності у земських зібраннях, міських думах, земських та міських управах, члени аристократичної опозиції розчарувалися у щирості намірів як верховної, так і регіональної влади щодо революційної внутрішньополітичної модернізації Російської імперії та радикальної трансформації суспільного життя країни. Усі прогресивні ініціативи та реформи, розроблені та публічно запропоновані репрезентантами земської опозиції, наštтовхнулися на непримиренний та запеклий опір консервативно-реакційної частини політикуму та бюрократії держави. Ліберальні земці Північного Лівобережжя, усвідомлюючи безперспективність ситуації, наважилися на сміливий для того часу крок і перейшли до публічної опозиційної політичної діяльності.

Наприклад, однією з перших їх громадських акцій був благодійний збір коштів для допомоги селянам північних повітів Чернігівської губернії - Мглинського та Суражського, які потерпали від голоду. Однак початок системного статистичного дослідження краю; публічні вимоги земських лібералів до влади про зниження викупних платежів колишніх кріпаків; розробка прогресивної, соціально справедливої податкової системи у регіоні, яка включала запровадження податку на розкіш, викликали негайну реакцію верховної бюрократії: члена фронди, голову Чернігівської губернської земської управи - О. Карпинського було запрошено до Санкт-Петербурга для надання офіційних пояснень у Міністерство внутрішніх справ [2, с.147;с.30-31].

Протягом 1878 р. делегація земської ліберальної партії північної України на чолі з її безперечним лідером - І. Петрункевичем та трьома членами опозиції - О. Карпинським, В. Савичем, О. Ліндфорсом, здійснила кілька

важливіших візитів до своїх ідеологічних партнерів, зокрема - представників польських політичних партій та репрезентантів революціонерів - народників, з метою консолідації, об'єднання усіх опозиційних сил Російської імперії у визвольній боротьбі проти тиранії влади та направлення верховній владі вимог щодо завершення демократичної модернізації держави [3, с.28-30; с. 37-41; с.149-153].

У січні 1879 р. земська ліберальна партія краю підготувала та внесла на розгляд Чернігівського губернського земського зібрання проект «Черниговского адреса», у якому прямо відмовляла верховній владі держави у боротьбі проти революціонерів-народників, які почали кампанію терористичних актів проти влади і піддавала конструктивній критиці внутрішню політику імператора Олександра II. Розгляд документа закінчився небажаним, «одіозним» скандалом за участю поліції та жандармерії. У лютому того ж року, у столиці українських земель Австро-Угорської імперії – Львові, завдяки всебічній допомозі прогресивної української інтелігенції, зокрема, видатного антрополога та етнолога зі світовим ім'ям – Ф.Вовка, було опубліковано та поширено написану І. Петрункевичем брошуру «Ближайшие задачи земства», яка стало першим програмним документом українського земського лібералізму, у якому містився прямий заклик про нагальну необхідність прийняття Конституції та переходу Російської імперії до моделі конституційної монархії [4, с. 128-133].

Бурхлива політична діяльність земської ліберальної партії Північного Лівобережжя, яка вже вийшла за межі Російської імперії, не могла не привернути пильної уваги верховної влади – з'явилися перші репресивні дії російського абсолютизму. У лютому-березні 1879 р. члени делегації – О. Ліндфорс та О. Карпинський, які брали участь у місіонерській кампанії, були викликані вже до політичної поліції країни, центральний офіс жандармерії у Санкт-Петербурзі, для надання офіційних свідчень у справі про підозру у «революційній» діяльності та «підриви» » існуючого державного устрою. У результаті обидва представники аристократичної фронди були передані під нагляд як поліції, так і жандармерії у Чернігівській губернії. Іншому члену земської опозиції, який обіймав посаду секретаря Чернігівського губернського у селянських справах присутствія – М. Костантинівичу, чернігівський губернатор при особистій аудієнції дипломатично «порадив» оперативню і добровільно подати у відставку, що він і змушений був зробити [5, с. 148-149; с. 126].

Апофеозом публічної опозиційної діяльності земської ліберальної фронди північної України стала участь її делегації у роботі I загальноземського з'їзду, що відбувся у Москві та Твері 1-2 квітня 1879 р. На форумі були ухвалені рішення про заснування постійно діючого друкованого органу опозиційних сил за кордоном; періодичний та регулярний характер скликання земських з'їздів з метою координації дій; створення політичної організації, для консолідації зусиль та реалізації стратегічної мети - скликання Установчих Зборів з представників народу [6, с. 215-217].

Безпрецедентне продовження публічної опозиційної діяльності земською ліберальною партією регіону викликало вже ексцес з боку російського самодержавства. 27 квітня 1879 р., за особистим розпорядженням імператора Олександра II та керівників силових відомств Російської імперії, засновник та лідер земського ліберального руху держави – І. Петрункевич, без оголошення будь-яких офіційних звинувачень та судових процесів, був заарештований та адміністративно інтернований з території Лівобережної України терміном на 7 років в етнічно російські губернії країн [7, с. 97-98; с. 173-175]. На наше переконання, так був зроблений перший і «нокаутуючий» удар російської тиранії по земській ліберальній партії Північного Лівобережжя, який викликав величезний резонанс у суспільстві, і від якого аристократична опозиційна фронда так і не змогла впоратись.

Потрібно зауважити, що навіть в освічених колах країни, наприклад, у соціумі професури університетів імперії, було дуже різне ставлення до «патріарха» земського лібералізму Російської імперії – І. Петрункевича. Наприклад, видатний історик права, ліберальний професор імператорського Київського університету імені Святого Володимира – О. Кістяківський, який спочатку симпатизував українському національному руху, але потім, через свій скепсис до його персонального складу та радикальної методології досягнення цілей, відійшов убік, став переконаним конституціоналістом і довгі роки був у дуже близьких дружніх стосунках з найдіяльнішими членами земської опозиції Чернігівської губернії, розповів у своєму знаменитому «Щоденнику» про бесіду з професором імператорського Новоросійського університету в Одесі – Ф. Леонтовичем. У розмові одеський гуманітарій стверджував, що І. Петрункевич є одним з ватажків державних злочинців, радикалів-терористів, і що він, нібито, витратив на підтримку революціонерів - народників фінансові субсидії у розмірі 150 тисяч рублів. О. Кістяківський не повірив у подібні марення консервативно налаштованого колеги. Він свідчив, що як тільки у Чернігівському губернському земстві влада перейшла до вірного слуги російського самодержавства – М. Неплюєва, відразу ж почалися переслідування членів ліберальної партії, усі їхні прогресивні починання були знищені. Дійшло до того, що однодумців та симпатиків опозиційної аристократичної фронди, наприклад О. Русова, великого вченого-статистика та етнографа, почали підозрювати в «українському сепаратизмі», оскільки статистичне бюро губернської земської управи, яке складалося з представників ліберальної опозиції, досліджуючи питання народного побуту та життя провінції, згідно з рекомендаціями Південно-Західного відділення Російського імператорського географічного товариства, вивчало народну творчість краю, наприклад фольклор та хореографію. Зрозуміло, що на тлі офіційної юридичної заборони російською тиранією українства у вигляді Емського акту 1876 р., подібні «витівки» лібералів викликали дуже багато запитань у «охоронців спокою» з місцевих адміністрацій – прогресивних земців почали звинувачувати у революційній агітації [8, с.121-

122; 187-188; 414; 468-471; 51].

Як найближчі родичі, так і політичні соратники І. Петрункевича відразу зробили низку кроків, щоб звільнити засновника земського лібералізму Російської імперії із заслання. Однак ці зусилля не дали жодних позитивних результатів [9, с. 146-147]. У Російській імперії, у зв'язку з поширенням терористичної діяльності революціонерів - народників, було введено режим «особливого стану», а Чернігівська губернія була підпорядкована тимчасовому Харківському генерал-губернатору О. Дондукову-Корсакову.

Слід зазначити, що монархія Романових не обмежилася вигнанням «патріарха» земського лібералізму з території Лівобережної України. Верховна влада держави здійснила комплекс дій, щоб «втихомирити» опозиційну діяльність аристократичної фронди регіону.

Наприклад, 12 лютого 1880 р., професор О. Кістяківський записав у своєму щоденнику новину про те, що до II Київської гімназії, де навчався 12-річний молодший син І. Петрункевича, з візитом прибув цілий загін жандармів на чолі з офіцером, які вимагали від директора навчального закладу видати їм сина «політичного неблагоннадійного». Адміністрація була змушена задовольнити бажання політичної поліції. О. Кістяківський свідчив, що допит сина І. Петрункевича зайняв тривалий період часу, розмова відбувалася у дуже жорсткій формі – жандарми детально розпитували та записували усе, що він знав про батька. У результаті хлопчик отримав нервовий розлад. Олександр Федорович багатозначно зауважив, що тероризм народників оголив усю гниль державного устрою Російської імперії, а земські установи Чернігівської губернії є «оазисом» свободи, незалежності та носієм духу конституційного ладу. У своєму записі від 17 лютого того ж року О. Кістяківський повідомив, що спілкувався на одній з приватних зустрічей з О. Карпинським. Він зазначив, що член ліберальної партії дуже погано виглядав, вже страждав на хронічний алкоголізм на тлі нервових зривів, пов'язаних з нерівною політичною боротьбою чернігівських земських лібералів проти консервативно-реакційної більшості та політичних доносів і наклепів до Чернігівського жандармського губернського управління, внаслідок чого у своїй публічній поведінці він дозволяв собі зайве, наприклад – активно залицявся до жінок. 29 лютого професор записав у щоденник новину про те, що у Чернігові, у приватну квартиру іншого представника земської ліберальної партії – В. Варзара, під виглядом службовців державної пошти, увірвалася команда з 12 жандармів та у грубій формі здійснила обшук приміщень [10, с. 51-55; 65-66; 72; 83].

У своїх знаменитих мемуарах В. Варзар згадував, що начальник Чернігівського губернського жандармського управління – О. фон Мерклін, стежив та «полював» за ним як за дичиною. Автор визнавав, що створив у губернії невеличкий гурток однодумців під назвою «Вперед», який складався з найманих земських службовців, які сповідували ідеологію ліберального народництва. Однак жодного приводу та причини для арешту він не давав. Втім, до обшуку поліції справа таки дійшла, і за його добровільною згодою жандармерія оглянула службові апартаменти В. Варзара, оскільки з-поміж кількох важливих виборних посад він обіймав посади мирового судді та відповідального чиновника Чернігівського повітового земства.

За свідченням мемуариста, голова чернігівської жандармерії з огляду на значний службовий статус В. Варзара побоювався, що він направить скаргу до Міністерства юстиції. Через це він поводився жорстко, але не виходив за рамки пристойності. Під час обшуків керівник політичної поліції вимагав від В. Варзара показати місце, де він ховає бомби для терористичних актів. Взагалі ж, характеризуючи О. фон Меркліна, В. Варзар особливо вказував на те, що цей чиновник силового відомства мав велику слабкість у житті, яка йому дуже імпонувала: він дуже любив і колекціонував, фактично створивши у себе домашній серпентарій, різних тварин-плазунів, особливо змій, гадюк, ящірок, жаб та подібних до них [11, с. 12].

Після виконання згаданих вище слідчих дій, бюрократія Чернігівської губернії направила до центральних органів влади відповідні звіти про свою роботу і головне – комплекс конкретних пропозицій короні Романових, які могли б нейтралізувати «згубну» діяльність земських лібералів краю. Так, 11 травня 1880 р., Предводитель дворянства Чернігівської губернії, голова Чернігівських губернських земських зборів – М. Неплюєв, направив до Канцелярії тимчасового Харківського генерал-губернатора – О. Дондукова-Корсакова особливу «Записку» з грифом «Цілком таємно», у якій просив чиновника, якому тимчасово була підпорядкована Чернігівська губернія, подати написаний ним документ на розгляд Уряду та компетентних органів верховної влади у Санкт-Петербурзі. Крім того, М. Неплюєв обіцяв негайно приїхати до Харкова для надання пояснень щодо «виняткового та ненормального» становища, яке склалося у Чернігівській губернії, якщо О. Дондуков-Корсаков цього вимагатиме [12, арк. 1].

Проаналізуємо контент основних тез «Записки». Насамперед, М. Неплюєв констатував, що Чернігівська губернія, на його думку, є територією, де найбільш успішно у Російській імперії ведеться революційна пропаганда. Головним органом у цих процесах є земські установи, з усіма залежними від них органами і виборними посадовими особами. Реакціонер заявив, що абсолютна більшість складу губернської земської управи; деяких повітових земських управ; мирових суддів; губернських та повітових у селянських справах Присутствій; сільських урядників; педагогів народних училищ; більшість складу міських дум, управ та керівників міських громадських банків; майже увесь корпус найманих земських службовців – вчителі, медики, статистики та інші – усі вони належать до ліберальної, революційної партії.

Автор особливо вказував, що згадана партія, окрім своєї чудової згуртованості, єдності, організації

та внутрішньої солідарності, має у своєму арсеналі одну незаперечну перевагу – вона щедро фінансується Чернігівським громадським міським банком, який був створений і протягом усього часу існування управляється виключно членами вказаної партії. Загальний обсяг капіталів банку досягає 1 мільйона рублів, тому революціонери не мають особливої потреби у коштах. Яскравий репрезентант консерваторів наполегливо рекомендував верхній владі держави вжити невідкладних заходів щодо боротьби з цією партією, оскільки, на його переконання, ця організація лише збільшуватиметься у чисельності, набиратиме політичну силу і вплив, що може призвести до появи вкрай небезпечних загроз для влади, оскільки партія вже панує у земських установах деяких повітів губернії – Борзенському, Городницькому, Ніжинському, Сосницькому, Чернігівському [12, арк. 2-3].

Описуючи механізми «захоплення влади» ліберальною революційною партією, М. Неплюєв особливо акцентував увагу генерал-губернатора на тому, що саме земства Чернігівської губернії стали справжнім притулком для «політично неблагонадійних», скомпрометованих осіб, і що найнебезпечніше – шанувальників та безпосередніх членів терористичних груп партії революціонерів - народників. Абсолютна більшість подібних персон стають найманими земськими службовцями. М. Неплюєв, з апломбом охоронця монархічного режиму, особливо вказував, що подібні загрози явища для держави вже мали місце в історії країни. І якщо вчасно не вжити належних заходів, то Російська імперія ризикує отримати новий великий внутрішньополітичний конфлікт, який вже мав місце у 1863-1864 рр. у Великому Царстві Польському. Автор визнав, що після каральних заходів щодо вкрай лівих, «червоних» терористів чернігівські земські діячі притихли, проте це зовсім не означає, що вони відмовилися від своїх переконань. Нестримне прагнення цієї партії до широкомасштабного розширення прав органів земського управління, чітко визначених чинним законодавством, яскраво свідчить про те, на переконання М. Неплюєва, що організація планує захоплення влади у губернії та поширення революційних ідей в інших частинах держави [12, арк.3 об.- 4 об.].

Пояснюючи свої термінологічні твердження про те, що чернігівська ліберальна партія є мирною частиною єдиної революційної партії у Російській імперії, М. Неплюєв наводить два факти: 1. після невдалої спроби ліберальної партії «захопити» межову палату Чернігівської губернії, йому нібито надходили листи зі столиці народництва – м. Києва, з прямими погрозами позбавлення життя за протидію діяльності чесних людей; 2. відомий страчений радикал-терорист, дворянин та землевласник – Д. Лизогуб, тривалий час проживав у себе на хуторі у Городницькому повіті Чернігівської губернії, а органами поліції доведено факти його контактів та спілкування з представниками ліберальної партії. Зважаючи на викладене, М. Неплюєв пропонував Уряду Російської імперії створити та направити до Чернігівської губернії особливу спеціальну комісію, яка б всебічно розслідувала діяльність ліберальної партії та її роль у загальному революційному русі, включаючи божевільні терористичні акти по відношенню до представників законної влади [12, арк. 5-7].

Перераховуючи усі «злочинні діяння» ліберальної партії у земських установах губернії, М. Неплюєв заявив, що вони є прикладом антиурядової діяльності та соціалістичної пропаганди, оскільки заходи, що пропонуються партією, прямо суперечать законодавству країни. Якщо ж припустити, що проекти ліберальної партії щодо запровадження прогресивної податкової системи та купівлі за рахунок земств земельних латифундій поміщиків для селян будуть реалізовані, то, на переконання М. Неплюєва, з'являться усі шанси для здійснення комуністичного перевороту. Саме тому діяльність партії є антидержавною і має на меті повалення існуючого ладу [12, арк.7 об.-9].

Завершуючи свою епістолу, М. Неплюєв, відверто визнаючи, що ліберальна партія вже повністю завоювала симпатії селянства Чернігівської губернії, обирається виключно від сільського та міського середовища, є хоч і невеликою, але дуже дисциплінованою організацією, ініціював перед верховною владою клопотання про нагальну потребу зміни діючого законодавства держави у галузі функціонування органів земського та міського управління, що має забезпечити жорсткий державний контроль над виборними персонами, а також пропозицію делегувати функції призначення, переміщення та звільнення для усіх найманих службовців земських та міських управ представникам місцевих регіональних інститутів державної влади. Тільки такі заходи, на переконання М. Неплюєва, допоможуть викоринити «ліберальну заразу», яка має поширення у Чернігівській губернії [12, арк.9-11 об.].

Вже 16 травня 1880 р. тимчасовий Харківський генерал-губернатор направив з позначкою «Цілком таємно» два листи на ім'я чернігівського губернатора А. Шостака та автора «Записки» М. Неплюєва. Звертаючись до чернігівського губернатора, О. Дондуков-Корсаков просив доставити йому усю документацію та інформацію, що свідчить про порушення земськими установами Чернігівської губернії існуючого порядку призначення педагогічного складу у навчальних закладах краю. Окремо, генерал-губернатор просив А. Шостака всебічно допомогти губернському предводителю дворянства у боротьбі з ліберальною партією, взаємодіяти з ним у справі встановлення спокою та порядку у регіоні [12, арк.12-12 об.].

У листі до Н. Неплюєва генерал-губернатор зізнався, що з величезною цікавістю прочитав його «Записку». Він просив його не переживати, оскільки більшість запропонованих ним заходів буде реалізовано верховною владою. О.Дондуков-Корсаков, зважаючи на «факти порушень» з боку земських установ, підтримав ініціативу щодо зміни законодавства і наявності гострої потреби у встановленні державного контролю та нагляду над

системою народної освіти. Генерал-губернатор подякував М. Неплюєву за його пильність і багатозначно зазначив, що таких вірних слуг Вітчизни та державного ладу, як він, дуже не вистачає імператору Олександру II [12, арк.13-13 об.].

1 червня 1880 р. чернігівський губернатор А. Шостак направив на ім'я тимчасового Харківського генерал-губернатора офіційний лист, у якому повідомляв, що порушення земськими установами Чернігівської губернії порядку призначення педагогічного персоналу мають місце, оскільки циркуляр Міністерства народної освіти надав земським управам право впливу на формування штату найманих службовців, у зв'язку з тим, що саме земства здебільшого є органами, які фінансово утримують навчальні заклади. Однак, оскільки у середовищі земських службовців потрапляють «темні особистості», які завдають шкоди суспільному спокою, то він абсолютно погоджується з ініціативою Чернігівського губернського предводителя дворянства та голови Чернігівського губернського земського зібрання – М. Неплюєва відносно того, що необхідно позбавити земські управи будь-яких юридичних прав впливати на формування штату вчителів та передати ці повноваження виключно Чернігівській губернській училищній раді, яку очолює М. Неплюєв [12, арк.15-16об.].

У контексті аналізу «Записки» М. Неплюєва вважаємо дуже важливим акцентувати увагу на одному нюансі. Сучасна російська історична наука, спираючись на ідеологічну концепцію освіченого консерватизму, який став філософсько-політичною доктриною гуманітарного знання у Російській Федерації, не лише повернула з небуття поховані у минулому політичні конструкції, ставши офіційною спадкоємицею російського агресивного імперіалізму XIX - початку XXст., а й солідаризувалася з переконаннями частини революціонерів - народників, які покаючись у своїх злочинах, стверджували про те, що земський ліберальний рух, нібито, не являв собою автономної, самодостатньої течії у визвольному русі у Російській імперії другої половини XIX ст., а був лише пасивним партнером революційного народництва.

Так, відомий народник, що розкався – Л. Тихомиров, який став вірним поборником самодержавного ладу, у своїй спеціальній роботі заявляв, що абсолютна більшість лібералів були політиканами-інтелігентами, ідеї яких не підтримували широкі верстви населення Російської імперії. Головною ж їх метою було отримання політичної влади у державі, щоб послабити країну, перетворивши її, таким чином, на «ласий шматок» для ворогів у вигляді конституційної, парламентарної монархії. В очах Л. Тихомирова, революціонери та ліберали були нічим іншим, як «батьками та дітьми», або «початками та кінцями», оскільки їхні програми відрізнялися лише засобами досягнення цілей: ліберали, на відміну від революціонерів, проповідували виключно мирні форми та способи політичної боротьби [13,с.15-16;46-51;60-61;73].

У сучасній російській історіографії є чимало продовжувачів візії Л.Тихомирова, наприклад молодий талановитий дослідник із Санкт-Петербурга – Є. Спіцина, який, на жаль, так і не вдалося дистанціюватися та абстрагуватися від пануючого у сучасній російській історичній науці ідеологічного «мейнстріму» і, м'яко кажучи, дуже полемічних історичних доктрин, ігноруючи той факт, що законодавство Російської імперії дозволяло земським установам наймати на службу будь-яких профільних фахівців, навіть якщо стосовно них мала місце упередженість з боку крайової влади [14].

Після М. Неплюєва свою частину роботи виконав і начальник Чернігівського жандармського губернського управління, який 14 вересня 1880 р. направив на ім'я чернігівського губернатора та прокурорських органів регіону доповідні записки агентів поліції, огляд персонального складу земських установ Чернігівської губернії та рекомендації владі щодо подальших необхідних дій. Нам вдалося виявити ці унікальні документи під час тривалих архівних пошуків.

О. фон Мерклін повідомляв чернігівському губернатору про те, що через дуже велику впливову роль на населення губернії земських діячів – О. Ліндфорса та О. Карпинського, їх «виключно шкідливу та згубну діяльність», він наполягає на негайному інтернуванні цих осіб з території Чернігівської губернії у більш віддалені території Російської імперії, щоб раз і назавжди позбавити як населення, так і осіб, які «заразилися» їх «злочинними ідеями» у силу фінансової незалежності ліберальної партії, від носіїв та агітаторів революційних і антидержавних думок.

Шеф чернігівської жандармерії акцентував увагу на тому, що ліберальна партія набагато небезпечніша для законної влади, ніж таємні масонські політичні спільноти за інтересами. Масонські «ложі» залишаються закритими групами і звідти практично ніколи не просочується жодної інформації. У випадку з ліберальною партією справа виглядає принципово інакше: необмежено використовуючи трибуну земських зборів і присутність громадськості, земські діячі публічно і сміливо проголошують «крамольні ідеї». Ліберальна партія поширила свій вплив на всю губернію, вона надає всебічне сприяння середовищу та різноманітним симпатикам революціонерів-народників, з якої виходять державні злочинці.

Продовжуючи, О. фон Мерклін доповідав губернатору про те, що політична поліція має у своєму розпорядженні достовірні факти того, що О. Карпинський неодноразово допомагав державним злочинцям уникнути заслуженої кари, шляхом надання їм закордонних паспортів для виїзду з Російської імперії. Говорячи про О. Ліндфорса шеф жандармів зазначив, що той є своєрідною сполучною ланкою між опозиційними земцями та революціонерами, має великі зв'язки у державі, зокрема у Москві та Санкт-Петербурзі. Окремо було зазначено, що О. Ліндфорс знаходиться у родинних стосунках з політично неблагонадійною родиною Русових та групою земських лібералів Борзнянського повіту під керівництвом вже засланою І. Петрункевича.

О. Ліндфорс приховував у своєму маєтку у Городнянському повіті злочинців-терористів, звідки пізніше вони втекли за кордон.

Керівник політичної поліції наполягав на тому, щоб за рештою активних членів ліберальної партії було встановлено поліцейський нагляд і просив чернігівського губернатора невідкладно поінформувати тимчасового Харківського генерал-губернатора про проведену роботу та рекомендації жандармського управління [15, арк. 2-5].

Свої клопотання О. фон Мерклін підкріпив доповідною запискою агента поліції М. Григор'єва. Найманий «детектив» виявився банальним і підлим зрадником – він служив канцеляристом у О. Карпинського. М. Григор'єв видав поліції список прізвищ – активних членів партії та їй допомагаючих осіб, яких він називав «соціалістами». Він зазначив, що загальний склад партії доходить до 30 осіб і що вони регулярно і систематично збиралися на приватній квартирі О. Карпинського. На своїх «сходках» ліберали співали заборонені пісні, вели бесіди про повалення законного уряду, і найголовніше – розмовляли про перспективи своєї служби в органах державної влади на посадах вищих сановників після зміни політичного режиму. Завершуючи, М. Григор'єв акцентував увагу поліції на одному випадку. Він розповів, що О. Карпинський отримав поштою з-за кордону якусь велику і дуже гарну книгу, яка була розкішно оформлена коштовними прикрасами в антикварному стилі. Члени партії ретельно приховували книгу у сейфі, але одного разу, розслабившись після шикарної вечері з шампанським, у присутності М. Григор'єва, вони підняли бравадні тости за «воскресіння нашої колишньої держави» та заспівали урочисту пісню забороненою, «малоросійською» мовою.

Характеризуючи О. Карпинського М. Григор'єв вказував, що він завжди привітно ставився до простолюдин-селян, систематично пригощав їх домашнім алкоголем та фірмовими закусками. О. Карпинський агітував селян продавати все непотрібне їм майно, навчати за ці кошти дітей, оскільки партія земських діячів згодом створить конституційний уряд. Імператора вибиратимуть громадяни країни, селяни будуть рівними у правах з іншими членами суспільства і самі зможуть вільно делегувати своїх обраних представників до вищих органів влади. Будуть забезпечені головні громадянські права та свободи, селяни сплачуватимуть мінімальні податки. Усі члени партії запевняли селян у тому, що сьогоднішня «Малоросія» знову стане незалежною державою й існуватиме окремо від Росії [15, арк. 5-7].

Чернігівський губернатор оперативно виконав наполегливе прохання О. фон Меркліна та направив усі наявні матеріали до Харкова тимчасовому генерал-губернатору регіону з грифом «Цілком таємно». У донесенні чернігівський губернатор наголосив на винятковій небезпеці, яку несе у собі діяльність чернігівської земської ліберальної партії.

Окремо він склав довідки щодо кожного відомого йому члена партії. Наприклад, він особливо зазначив, що відомий у регіоні адвокат, вихованець І. Петрункевича та активний член партії – В. Савич, дуже вдало одружився з однією з багатих жінок і отримав необхідний економічний ценз для участі у виборчих кампаніях земських установ та залежних від них органів. В. Савич, на переконання губернатора, замінив І. Петрункевича на посаді лідера ліберальної партії та підтримує з ним постійний зв'язок. Губернатор наголошував, що члени партії – брати Н. та Г. Волк-Карачевські також дуже небезпечні для влади, оскільки своєю практичною роботою фактично готують провінцію до широкомасштабного соціального перевороту. Керівник губернії акцентував увагу на тому, що членами партії є і представники єврейства, наприклад, відомі у провінції купці, комерсанти та адвокати, що також викликає занепокоєння.

Резюмуючи, чернігівський губернатор просив сприяння верховної влади держави у боротьбі з «ліберальною заразою» та закликав вжити жорстких заходів щодо вказаних земців. Потрібно особливо відзначити, що нами було виявлено особливий аркуш у матеріалах повідомлення, який свідчив про те, що всі існуючі документи про земську ліберальну партію Чернігівської губернії було передано до Санкт-Петербурга для особистого ознайомлення одним з вищих сановників країни, сенатором Російської імперії – О. Половцевим [15, арк. 10-17].

У ході наших архівних пошуків нам вдалося виявити й історичні джерела, які вказують на механізми, за допомогою яких ліберальні земці північної України підтримували систематичні контакти зі своїми однодумцями та респондентами у країнах Європи, зокрема, що дуже важливо для розуміння ідеї соборності України, з українством Австро-Угорської імперії. Так, документи свідчать, що влітку 1880 р. член опозиційної аристократичної фронди О. Карпинський розпочав переговори з Міжнародним телеграфним агентством та Міжнародним західним комісіонерством, один з офісів яких розташовувався на території етнічно неросійської, конфесійно чужорідної околиці держави Романових – Північно-Західному Краї, у місті Вільна 11 серпня 1880 р. чернігівський губернатор направив до канцелярії тимчасового Харківського генерал-губернатора повідомлення з грифом «Цілком таємно», у якому повідомляв, що О. Карпинський офіційно звернувся до нього за дозволом обійняти посаду агента у Чернігові двох вище зазначених міжнародних структур. О. Карпинський збирався виконувати обов'язки регіонального кореспондента телеграфного агентства, шляхом систематичного обміну інформацією про події, що відбуваються, у вигляді особливих телеграм і повідомлень, а також уповноваженого представника західного комісіонерства у Чернігівській губернії, з метою забезпечення доставки різноманітної букіністичної продукції іноземного походження до губернії та реалізації підписок на комплекс періодичних

видань як Російської імперії, так і інших держав.

Чернігівський губернатор, зважаючи на дуже неоднозначну репутацію О. Карпинського, просив генерал-губернатора взяти на себе місію дозволу клопотання. У якості додаткових матеріалів були вислані нотаріальні доручення на ім'я О. Карпинського від представників зазначених міжнародних організацій. Документи свідчать, що О. Карпинський за виконання обов'язків регіонального агента Міжнародного телеграфного агентства мав право отримувати до 1 рубля комісійного відсотка за кожну телеграму або повідомлення, а також продавати за будь-яку ціну інформаційні телеграми з-за кордону на власний розсуд. По лінії західного комісіонерства передбачалися такі ж умови співробітництва.

17 серпня 1880 р. тимчасовий Харківський генерал-губернатор відповів чернігівському губернатору, що він не бачить підстав для відмови у клопотанні О. Карпинському, дозволяє йому обійняти посаду агента вказаних міжнародних організацій у Чернігові, проте виключно за умови, що він суворо виконуватиме вимоги законодавства Російської імперії [16, арк. 1-5 зв.].

Крім цього, нам вдалося виявити документи, які свідчать про прямі особисті контакти членів опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя з діячами українського національно-визвольного руху другої половини XIX ст. Наприклад, видатний мислитель, економіст, статистик, виходець із середовища ліберального народництва – П. Червінський, який був удостоєний високої нагороди Міністерства державних маєтностей Російської імперії – премії імені графа Д. Кисельова за видатний внесок у розвиток земської статистики держави, перебував у дружніх стосунках з великим українським гуманітарієм, професором імператорського Київського університету імені святого Володимира – В. Антоновичем.

Так, в одній зі своїх епістол до історика, П. Червінський звернувся до нього із професійним проханням. Він нагадав, що вислав йому до Києва поштою одну з книг 15-томної монументальної праці статистичного бюро Чернігівської губернської земської управи – «Материалов для оценки земельных угодий, собранных экспедиционным способом статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе». У контексті цього він просив надати йому послугу – скласти та вислати список відомих історико-наукових праць, а можливо й самі книги з бібліотеки університету, на основі яких, за допомогою історико-порівняльного методу, можна співставити рівень життя та добробуту більшості населення українських губерній Російської імперії. – селянства з періодом першої української держави – Гетьманщиною.

П. Червінський наголошував, що його дуже цікавить ця проблема у світлі його економічних наукових студій: коли краще жилося народу – сторіччя тому чи зараз? Особливо його цікавив рівень технологічного оснащення аграрного сектору економіки - коли він був якіснішим? Земський опозиціонер просив професора висловити свою думку щодо методології його досліджень, оскільки для нього була важлива оцінка прогресивних діячів [17, арк.1-1об.]. Зважаючи на сказане, можемо повністю погодитися з думкою відомого радянського історика Б. Ітенберга, який у своїй роботі про земську опозицію у Російській імперії на рубежі 70-80 рр. XIX ст. особливо вказував, що у зв'язку з чужорідним характером околиці Російської імперії – українських губерній, специфіки їхнього історичного та державного розвитку, близькості до західних кордонів, сприйняття європейського укладу та способу життя, швидкого розвитку на цих територіях капіталістичних відносин та відкритої форми заборони української мови та культури, саме тут земський ліберальний рух досяг найбільшого прогресу у своєму розвитку та поступі і ніс у собі заряд української суверенної ідеї [18, с. 370-371].

Останнім, переконливим доказом у справі завершення репресивних процедур проти земської ліберальної партії північної України став приїзд до Чернігівської губернії для здійснення всебічної ревізії краю сенатора Російської імперії – О. Половцева, який уже мав у своєму архіві особливу теку документів про «шкідливу» діяльність ліберальних земців, надісланих керівником політичної поліції, посадовими особами Чернігівської губернії та лідерами реакційних політичних сил регіону. Інспектуючи губернію з жовтня 1880 по травень 1881 р., сенатор мав можливість особисто познайомитися, поговорити та прийняти у себе у робочому кабінеті на аудієнції усіх активних членів персонального складу опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя.

У своєму щоденнику він захопливо розповів про свої зустрічі з земськими лібералами. Оскільки унікальна епістолярна спадщина О. Половцева вже стала предметом наших досліджень [19], вважаємо доречним лише вказати на те, що О. Половцев, після зустрічей з опозиціонерами, повністю підтримував висновки регіональної бюрократії і чітко зрозумів, що земська ліберальна партія північної України є непримиренним політичним опонентом російського абсолютизму, який висуває альтернативну програму розвитку країни і має усі шанси на встановлення у Російській імперії західного, демократичного, парламентсько-конституційного режиму.

З огляду на вищевикладене, зовсім не дивно виглядає фінал каральних заходів проти земських лібералів регіону. До кінця 1883 р., за вказівкою верхньої влади, усі виконавчі органи системи земського та міського самоврядування Чернігівської губернії були оперативно «очищені» від присутності у них членів ліберальної партії: деяких прибрали «переконливими конфіденційними бесідами», одних «ввічливо» усунули у зв'язку з завершенням виборної каденції, на інших знайшли компрометуючу інформацію, а з окремими особами розбиралася вже політична поліція. Як писав в одному зі своїх звітів чернігівський губернатор до Міністерства внутрішніх справ Російської імперії – «смутний період в історії земських установ Чернігівської губернії, який

надавав їм характеру антиурядової діяльності, може вважатися закінченим» [20, с.150].

Справді, по великому рахунку можна стверджувати, що до середини 80 р. XIX ст. у силу як початку доби Контрреформ, так і через успішно проведені репресивні заходи російської тиранії, суспільно-політична діяльність земської ліберальної партії північної України звелася до формальностей. Однак був присутній і суб'єктивний фактор, який вніс суттєві корективи до катастрофічного скорочення персонального складу партії.

У 1874 р. дуже молодим від туберкульозу помер М. Імшенецький; у 1883 р., не витримавши колосального політичного тиску з боку регіональної адміністрації та гнітючої атмосфери правління нового монарха – Олександра III, які зруйнували його здоров'я, помер О. Карпинський; навесні 1886р. з тих же причин раптово помер М. Константинович; влітку 1886 р., зважаючи на ті самі обставини, закінчив своє життя самогубством, шляхом пострілу з револьвера у голову, вірний помічник І. Петрункевича – В. Савич; О. Ліндфорс, чудово розуміючи безперспективність становища партії, відійшов від роботи, зайнявшись юридичною практикою, проте у 1890 р. помер унаслідок невиліковного психіатричного діагнозу; брати Н. і Г. Волк-Карачевські обрали шлях внутрішньої «духовної еміграції», остаточно «зачинившись» у своїх провінційних маєтках, особливо нікуди не виїжджаючи, старанно займаючись сільським господарством та перейшли до публіцистичної роботи; В. Варзар, П. Червінський, О. Шлікевич змушені були залишити територію Лівобережної України, у зв'язку з посиленням переслідувань та тиску місцевої влади.

Що ж стосується «одіозного» лідера партії – І. Петрункевича, то він, повернувшись із заслання наприкінці літа 1886 р., знову був зразково-показово обраний населенням провінції депутатом Борзнянського повітового земського зібрання, після чого викликаний до Чернігова на аудієнцію до губернатора, після якої, за «наполегливою рекомендацією», зважаючи на принципову незгоду І.Петрункевича з пропозиціями верховної влади щодо закінчення його суспільно-політичної діяльності та відмови від ідеологічних переконань, був змушений залишити територію Південно-Західного краю та Лівобережної України терміном на 25 років, оскільки регіональний чиновник пред'явив політику відповідне документальне розпорядження репрезентантів верховної влади Російської імперії [21, с.12-13; с.151-152; с.106-107].

Ми абсолютно солідарні з думкою дослідника державно-правових поглядів І. Петрункевича – Г. Мазур про те, що російський деспотизм не стратив і не заслав на вірну смерть до Сибіру лідера опозиційної аристократичної фронди північної України лише тому, що ні він, ні його ідеологічні соратники, на відміну від революціонерів-народників, не займалися політичним тероризмом і публічно не закликали до насильницького, збройного повалення державного устрою Російської імперії [22, с.16].

Висновки. Підсумовуючи результати нашого дослідження можемо сміливо стверджувати, що головною причиною каральних заходів російського самодержавства проти земської ліберальної фронди північної України стала безпрецедентна, публічна опозиційна діяльність аристократичної опозиції у 1878-1879 рр. Бурхлива політична рефлексія членів земського ліберального руху регіону стала предметом розслідувань як інституцій верховної влади, установ крайової адміністрації, так і політичної поліції. У ході тривалих архівних пошуків нам вдалося виявити унікальні історичні першоджерела, більшість яких уперше запроваджуються до міжнародного наукового обігу. Вони допомогли простежити хронологічну послідовність застосування репресій російського деспотизму щодо земської ліберальної партії Північного Лівобережжя. Першим, «нокаутуючим» ударом російської тиранії по земській опозиції, від якого вона так і не змогла впоратися, став оперативний арешт та адміністративне інтернування її лідера – І. Петрункевича з території Лівобережної України в етнічно російські губернії країни. Силами корпусу жандармерії держави було вжито комплексу слідчих дій, у контексті яких були застосовані заходи жорсткого тиску, у тому числі аморального характеру, як щодо власне членів земської ліберальної партії, так і їх нащадків.

Після цього усі відповідальні посадові особи Чернігівської губернії – губернатор, шеф жандармського управління, губернський предводитель дворянства, направили до вищих інстанцій верховної влади Російської імперії звіти про проведenu роботу та комплекс рекомендацій щодо боротьби з земським ліберальним рухом у регіоні. Аналіз унікальних історичних документів яскраво свідчить про те, що ні центральна влада, ні регіональна адміністрація зовсім не розрізняли і не розбиралися у різних опозиційних течіях визвольного руху у Російській імперії, по суті ототожнюючи злочини радикалів - терористів з діяльністю ліберальних земців і однозначно кваліфікували її як революційну, спрямовану на повалення існуючого державного ладу.

Реакційні правлячі кола, як на столичному, так і на регіональному рівні усвідомили, що у державі, окрім безкомпромісної, радикальної опозиції революціонерів-терористів, з'явилася підкреслено конструктивна, легально функціонуюча, ліберально-демократична опозиція російському самодержавству, яка мала політичну легітимність у вигляді виборних інститутів місцевого самоврядування; реальну електоральну підтримку більшості населення провінції; ґрунтовний фінансовий базис, системні зв'язки з українством як у Російській, так і Австро-Угорській імперії; не заборонену законодавством, широкомасштабну співпрацю з зацікавленими в інформації суспільними колами Західної цивілізації.

Крім того, робота опозиціонерів, так чи інакше, свідчила про історико-генетичну спадкоємність зусиль земських лібералів з діяльністю їхніх предків доби Гетьманщини, зважаючи на аристократичне, козацько-старшинське походження абсолютної більшості персонального складу партії. На наш погляд, подібні тенденції

вказували російській монархії на реальну загрозу інституціоналізації «українського сепаратизму» та дезінтеграції імперії Романових, враховуючи великі закордонні контакти земських лібералів.

У зв'язку з цим російському абсолютизму було запропоновано вжити жорстких заходів у боротьбі з «ліберальною заразою»: 1. вислати з території Чернігівської губернії найнебезпечніших для влади членів опозиційної аристократичної фронди; 2. встановити за рештою представників земської ліберальної партії нагляд поліції та жандармського управління; 3. оперативно внести зміни до законодавства Російської імперії щодо встановлення контролю та нагляду інститутів державної влади над виборними установами земського і міського самоврядування; 4. вжити заходів щодо «очищення» виконавчих органів місцевого самоврядування від присутності членів земської ліберальної партії. Спрямований верховною владою до Чернігівської губернії для проведення широкомасштабної ревізії восени 1880 - навесні 1881р. сенатор О. Половцев повністю підтвердив наявність небезпеки для монархічного режиму з боку опозиційної аристократичної фронди краю. Більшість запропонованих російському самодержавству дій у боротьбі з земським лібералізмом було реалізовано.

Зрештою, проведені каральні заходи дали свої «плоди». До кінця 1883р. усі виконавчі органи виборних інституцій місцевого самоврядування були «очищені» від присутності членів земської ліберальної партії, а до осені 1886р. опозицію було нейтралізовано: І. Петрункевич був змушений емігрувати з території українських губерній терміном на 25 років, частина складу організації залишила територію Чернігівської губернії, а кілька найактивніших членів партії пішли з життя, не витримавши переслідувань і жорсткого адміністративного тиску. Таким чином, по суті, земський ліберальний рух на півночі Лівобережної України був політично розгромлений, а його персональний склад скоротився до критичного мінімуму.

Література

1. Мироненко О.В. Иван Петрункевич як фундатор ідеї новітньої європейської моделі судової конституційної юстиції. Вісник Академії правових наук України. 2000. №4. С.79-96; Мойсієнко В.М. Ліберально-демократичний рух в Україні (середина 60 - 80 рр. XIX ст.). Автореф. дис...канд. іст. наук. К., 1999.19 с.; Редькіна О.А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX - початку XX століття. Автореф. дис...канд. іст. наук. Запоріжжя, 2002.18 с.; Скакун О.Ф. Политические и конституционно-правовые идеи либерального земства на Украине. Советское государство и право. 1982. №3. С. 119 - 126.
2. Волощенко А.К. Земська опозиція. Нариси з історії суспільно-політичної думки на Україні (70-80 рр. XIX ст.). К.: Наукова думка, 1974. С. 133-155.; Корнійчук Л.Я. Економічні проблеми пореформеного розвитку і земський рух. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х рр. XIX ст. К.: Видавництво Київського університету, 1971. С. 10 - 40.
3. Катренко А.М. Земський буржуазно-ліберальний рух на Україні в роки другої революційної ситуації. Вісник Київського університету. Історичні науки. К.1975. Вип. 17. С.27-34; Петров Ф.А. Нелегальные общеземские совещания и съезды конца 70-х - начала 80-х гг. XIX в. Вопросы истории. 1974. № 9. С.33-44; Петров Ф.А. Из истории общественного движения в период второй революционной ситуации в России. Революционеры и либералы в конце 1870 гг. История СССР. 1981. № 1. С.144-155.
4. Пирумова Н.М. Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX в. М.: Наука, 1977. 272 с.
5. Волощенко А.К. Вказ.праця; Катренко А.М. Політична діяльність земців - лібералів в Україні (друга половина 70 - початок 80 рр. XIX ст.). Київська старовина. 2001. № 1. С.118-137.
6. Петров Ф.А. Органы самоуправления в системе самодержавной России: земство в 1864-1879 гг. Великие реформы (1856-1874). М.: Наука, 1993. С.203-221.
7. Котельницький Н.А. Иван Ильич Петрункевич: жизнь и деятельность на Черниговщине. Историко - биографический очерк. М.: Летний сад, 2015.124 с.; Котельницький Н.А. Иван Ілліч Петрункевич (1843-1928): життя та діяльність в Україні. Riga: GlobeEdit, 2019. 197р.
8. Кістяківський О.Ф. Щоденник. К.: Наукова думка, 1994. Т.1. 648с.
9. Котельницький Н.А. Земська ліберальна партія північної України та І. І. Петрункевич: спроба визволення з політичного заслання. Розумовські зустрічі: збірник наукових праць. Випуск 8. Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2021. С. 144 - 154.
10. Кістяківський О.Ф. Щоденник. К.: Наукова думка, 1995. Т.2. 582с.
11. Варзар В.Е. Воспоминания старого статистика. Ростов на Дону: редакция «Вестника» Донского статистического областного бюро, 1922. 22с.
12. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі - ЦДІАК). Фонд 1191. Опис.2. Справа 137. 17 аркушів.
13. Тихомиров Л.А. Конституционалисты в эпоху 1881 года. М.: Университетская типография, 1895. 115с.
14. Спицына Е. В. «Отцы и дети», или кто финансировал революционный террор в России в конце 1870-х - начале 1880-х гг. Герценовские чтения 2015. Актуальные проблемы русской истории. Санкт-Петербург: ЭлекСис, 2016. С. 92 - 100.

15. ЦДІАК. Фонд 317. Опис 1. Справа 30. 17 аркушів.
16. ЦДІАК. Фонд 1191. Опис 2. Справа 185. 6 аркушів.
17. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського Національної Академії Наук України. Фонд III. №67058. 2 аркуші.
18. Итенберг Б.С. Либеральная оппозиция. Россия во время второй революционной ситуации. М.: Наука, 1983. С.351-390.
19. Котельницький Н.А. Щоденник О. Половцева як унікальне джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України(80pp.XIXст.). Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. Випуск 28 - 29. Маріуполь: МДУ, 2020. С. 62 - 70.
20. Волощенко А.К. Вказ.праця.
21. Варзар В.Е. Вказ.праця; Котельницький Н.А. Земська ліберальна партія...; Петрунkevич І.І. Из записок общественного деятеля. Воспоминания. Прага: Б.и., 1934. 472с.; Рахно О.Я. Чернігівські земці. Чернігів: Чернігівські обереги, 2009. 350с.
22. Мазур А.П. Государственно-правовые взгляды И.И.Петрункевича. Дисс...канд. юрид. наук. Харьков, 2007. 203с.

References

1. Myronenko O.V. Ivan Petrunkevych jak fundator idei' novitn'oi' jevropejs'koi' modeli sudovoi' konstitucijnoi' justycii'. Visnyk Akademii' pravovyh nauk Ukrai'ny. 2000. №4. S.79-96; Mojsijenko V.M. Liberal'no-demokratychnyj ruh v Ukrai'ni (seredyna 60 - 80 rr. XIX st.). Avtoref. dys...kand. ist. nauk. K., 1999.19 s.; Red'kina O.A. Zemstva Livoberezhnoi' ta Pivdennoi' Ukrai'ny jak organy misceвого samovrjaduvannja ta osередky liberal'nogo ruhu v drugij polovyni ННН - pochatku ННН stolittja. Avtoref. dys...kand. ist. nauk. Zaporizhzhja, 2002.18 s.; Skakun O.F. Polytycheskye y konstitucyjno-pravovyе ydey lyberal'nogo zemstva na Ukrayne. Sovetskoe gosudarstvo y pravo. 1982. №3. S. 119 - 126.
2. Voloshhenko A.K. Zems'ka opozycja. Narysy z istorii' suspil'no-politychnoi' dumky na Ukrai'ni (70-80 rr. XIX st.). K.: Naukova dumka, 1974. S. 133-155.; Kornijchuk L.Ja. Ekonomichni problemy poreformenogo rozvytku i zems'kyj ruh. Suspil'no-ekonomichna dumka na Ukrai'ni v 70-h rr. XIX st. K.: Vydavnytstvo Kyi'vs'kogo universytetu, 1971. S. 10 - 40.
3. Katrenko A.M. Zems'kyj burzhua-zno-liberal'nyj ruh na Ukrai'ni v roky drugoi' revolucijnoi' situacii'. Visnyk Kyi'vs'kogo universytetu. Istorychni nauky. K.1975. Vyp. 17. S.27-34; Petrov F.A. Nelegal'nye obshhezemskie soveshchanyja y s'ezdy konca 70-h - nachala 80-h gg. XIX v. Voprosy ystoryy. 1974. № 9. S.33-44; Petrov F.A. Yz ystoryy obshhestvennogo dvyzhenija v peryod vtoroj revolucyjnoy situacyy v Rossyy. Revoljucyjnyy y lyberaly v konce 1870 gg. Ystoryja SSSR. 1981. № 1. S.144-155.
4. Pyrumova N.M. Zemskoe lyberal'noe dvyzhenie. Socyal'nye korny y эvoljucyja do nachala ННН v. M.: Nauka, 1977. 272 s.
5. Voloshhenko A.K. Vkaz.pracja; Katrenko A.M. Politychna dijal'nist' zemciv - liberaliv v Ukrai'ni (druga polovyna 70 - pochatok 80 rr. XIX st.). Kyi'vs'ka starovyna. 2001. № 1. S.118-137.
6. Petrov F.A. Organy samoupravlenija v systeme samoderzhavnoj Rossyy: zemstvo v 1864-1879 gg. Velykye reformy (1856-1874). M.: Nauka, 1993. S.203-221.
7. Kotel'nyckij N.A. Yvan Yl'ych Petrunkevych: zhyzn' y dejatel'nost' na Chernygovshhyne. Ystoryko - byografyckij ocherk. M.: Letnyj sad, 2015.124 s.; Kotel'nyckij N.A. Ivan Illich Petrunkevych (1843-1928): zhyttja ta dijal'nist' v Ukrai'ni. Riga: GlobeEdit, 2019. 197p.
8. Kistjakivs'kyj O.F. Shhodennyk. K.: Naukova dumka, 1994. T.1. 648s.
9. Kotel'nyckij N.A. Zems'ka liberal'na partija pivnichnoi' Ukrai'ny ta I. I. Petrunkevych: sprba vyzvolennja z politychnogo zaslannja. Rozumovs'ki zustrichi: zbirnyk naukovyh prac'. Vypusk 8. Chernigiv: Sivers'kyj centr pisljadyployno' osvity, 2021. S. 144 - 154.
10. Kistjakivs'kyj O.F. Shhodennyk. K.: Naukova dumka, 1995. T.2. 582s.
11. Varzar V.E. Vospomynanyja starogo statystyka. Rostov na Donu: redakcyja «Vestnyka» Donskogo statystyckogo oblastnogo bjuro, 1922. 22s.
12. Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrai'ny u m. Kyi'v (dali - CDIAK). Fond 1191. Opys.2. Sправа 137. 17 arkushiv.
13. Tyhomirov L.A. Konstitucyjnalysty v эpohу 1881 goda. M.: Unyversytetskaja typografyja, 1895. 115s.
14. Spysyna E. V. «Отсы y dety», yly kto fynansyrovал revoljucyjnyj terror v Rossyy v konce 1870-h - nachale 1880-h gg. Gercenovskye chtenija 2015. Aktual'nye problemy russkoj ystoryy. Sankt-Peterburg: ЭlekSys, 2016. S. 92 - 100.
15. CDIAK. Fond 317. Opys 1. Sправа 30. 17 arkushiv.
16. CDIAK. Fond 1191. Opys 2. Sправа 185. 6 arkushiv.
17. Instytut rukopysu Nacional'noi' biblioteky Ukrai'ny imeni V.I.Vernads'kogo Nacional'noi' Akademii' Nauk Ukrai'ny. Fond III. №67058. 2 arkushi.

18. Ytenberg B.S. Lyberal'naja oppozycja. Rossyja vo vremja vtoroj revoljucyonnoj situacyy. M.: Nauka, 1983. S.351-390.
19. Kotel'nyc'kyj N.A. Shhodennyk O. Polovceva jak unikal'ne dzherelo z istorii' zems'kogo liberal'nogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoi' Ukrai'ny(80rr.HIHst.). Visnyk Mariupol's'kogo derzhavnogo universytetu. Serija: Istorija. Politologija. Vypusk 28 - 29. Mariupol': MDU, 2020. S. 62 - 70.
20. Voloshhenko A.K. Vkaz.pracja.
21. Varzar V.E. Vkaz.pracja; Kotel'nyc'kyj N.A. Zems'ka liberal'na partija...; Petrunkevych Y.Y. Yz zapysok obshhestvennogo dejatelja. Vospomynanyja. Praga: B.y., 1934. 472s.; Rahno O.Ja. Chernigivs'ki zemci. Chernigiv: Chernigivs'ki oberegy, 2009. 350c.
22. Mazur A.P. Gosudarstvenno-pravovye vzgljady Y.Y.Petrunkevycha. Dyss...kand. juryd. nauk. Har'kov,2007. 203s.

УДК 372.851

DOI: 10.60022/1(1)-5MHD

Федун Інна Василівназдобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти
Державний податковий університет, Україна**Fedun Inna**higher education applicant at the second (Master's) level
State Tax University, Ukraine**Чернобай Ольга Борисівна**кандидат фізико-математичних наук, доцент
Державний податковий університет, Україна**Chernobay Olga**Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor
State Tax University, Ukraine

МІЖПРЕДМЕТНІ ЗВ'ЯЗКИ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ

Анотація. У статті описується можливість реалізації міжпредметних зв'язків у розвиток світогляду учнів. Міжпредметні зв'язки розглядаються як дидактичні умови, що забезпечують необхідну інтеграцію навчальних предметів. У сучасних умовах виникає необхідність формування в учнів не приватних, а узагальнених умінь, які мають властивість широкого перенесення. Уроки, що узагальнюють навчальний матеріал кількох навчальних тем різних предметів, зазвичай носять міжпредметний характер.

Автор звертає увагу на те, що одним із засобів реалізації міжпредметних зв'язків є міжпредметні завдання. Міжпредметні зв'язки під час уроків математики можна реалізувати, вирішуючи завдання з фізичним, хімічним, географічним та іншим змістом. Міжпредметні завдання під час уроків математики можна використовувати зв'язку теорії з практикою, на формування загальнонаукових понять, узагальнення і систематизації знань. Міжпредметні завдання можна пропонувати учням після пояснення нової теми з математики у тому, щоб показати практичне застосування вивченої теореми, формули, властивості. Досліджено міжпредметні зв'язки на уроках математики як засобу розвитку інтегративного мислення. Аргументується необхідність різнобічного застосування міжпредметних зв'язків, що сприяє цілісному сприйняттю навчального матеріалу.

З'ясовано, що міжпредметні зв'язки сприяють формуванню у учнів цілісного ставлення до явищ природи, і навіть допомагають знання, вивчені на одному предметі, використовувати щодо іншого предмета.

Роль внутрішньопредметних зв'язків у процесі навчання велика, оскільки вони впливають на мету навчання. А також внутрішньопредметні зв'язки сприяють визначенню логічних зв'язків між поняттями, формують світогляд, зменшують витрати навчального часу, тим самим усуваючи навантаження учнів.

Ключові слова: міжпредметні зв'язки; міжпредметні завдання; математика; урок; навчальний предмет; інтеграція.

INTER-SUBJECT RELATIONSHIPS IN THE LESSONS OF MATHEMATICS

Abstract. Today, educational programs and textbooks are needed school subjects, allowing to effectively differentiate assimilation of the material by students. This is possible with the help of implementation intrasubject and intersubject connections.

The importance of intra-subject and inter-subject connections is conditioned that they help to systematize and expand during the learning process students' knowledge, to form independent skills and abilities cognitive activity.

The article describes the possibility of implementing interdisciplinary connections in the development of schoolchildren's worldview. Intersubject connections are considered as didactic conditions that ensure the necessary integration of educational subjects. In modern conditions, there is a need to develop not private, but generalized skills in schoolchildren, which have the property of wide transfer. Lessons summarizing the educational material of several educational topics of different subjects are usually interdisciplinary in nature.

The author draws attention to the fact that one of the means of realizing interdisciplinary connections is interdisciplinary tasks. Interdisciplinary connections during mathematics lessons can be implemented by solving problems with physical, chemical, geographical and other content. Interdisciplinary tasks during mathematics lessons can be used to connect theory with practice, for the formation of general scientific concepts, generalization and systematization of knowledge, for career guidance of students. Cross-curricular tasks can be offered to students after explaining a new topic in mathematics in order to show the practical application of the studied theorem, formula, property. Intersubject connections in mathematics lessons were studied as a means of developing students' integrative

thinking. The necessity of multifaceted application of interdisciplinary connections is argued, which contributes to the holistic perception of educational material.

It was found that intersubject connections contribute to the formation of students' holistic attitude to natural phenomena, and even help to use the knowledge learned in one subject in relation to another subject.

The role of intrasubject connections in the learning process is great, as they influence the goal of learning. And intra-subject connections contribute to the definition of logical connections between concepts, form a worldview, reduce the cost of study time, thereby eliminating the burden on students.

Keywords: intersubject links; interdisciplinary studies; mathematics; lesson; basic subject; integration.

Постановка проблеми. Актуальність теми полягає в тому, що в сучасному взаємопов'язаному та взаємозалежному світі, в умовах глобалізації всіх сфер соціальної дійсності, виникає потреба у формуванні людини з ясним баченням цілісної картини світу. З розвитком науки складність матеріалу, що вивчається студентами, зростає. Тому все більш необхідною стає ідея інтеграції теоретичного та практичного навчання, спрямована на формування цілісності знань студентів, на їхню професійну підготовку.

Проблеми навчання полягають у тому, що сьогодні учні опановують уривчасті відомості про світ, демонструють «відчуженість» знань і умінь, що набуваються. Вони не вміють пов'язувати матеріал, що знову вивчається, з раніше пройденим матеріалом, використовувати на уроках знання з інших дисциплін. Вчителям також важко пов'язувати у правильному, грамотному застосуванні знань з іншими дисциплінами з ряду причин: а) знання з суміжних дисциплін забуті або невідомі в силу своєї новизни; б) немає нової інформації про досягнення у суміжних науках; в) немає умінь та досвіду у реалізації зв'язків між дисциплінами.

Питання міжпредметних зв'язків у навчанні є суттєвим та важливим. Адже, якщо історія «працює» на математику, математика – на інформатику та на фізику, фізика – на географію, географія – на історію, то в голові людини виникає не мозаїка знань, а повноцінна світоглядна картина світу.

Отже, слабкий зв'язок дисциплін одне з одним, їх самостійність, відособленість породжують проблеми у формуванні учнів саме цілісної картини знань. Тому однією з найважливіших напрямів освіти є встановлення міжпредметних зв'язків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нині проблема реалізації міжпредметних зв'язків є однією із важливих завдань, що стоять перед системою освіти. Дана проблема розглядається досить широко у роботах багатьох вітчизняних і зарубіжних педагогів та психологів І. Житарюк, Р. Колісник, У. Крисько, В. Максимової, Н. Сисоліної, Н. Черкес-Заде, Г. Кулагіна, Я. Хиль, В. Федорової, І. Юркової, О. Яковлевої та ін.

В той же час, групою авторів - викладачів математики Державного податкового університету розроблено та опубліковано [3] роботу, в якій підібрано відповідно до кожного класу закладів середньої освіти задачі з математики фінансового та податкового змісту. Згадана робота ілюструє міжпредметні зв'язки математики з економікою, фінансами та повсякденним життям, де зустрічаються оподаткування.

Метою дослідження є опис можливостей використання міжпредметних зв'язків під час уроків математики.

Виклад основного матеріалу. Міжпредметні зв'язки дуже важливі у викладанні, оскільки вони сприяють підвищенню мотивації учнів, активізують пізнавальну діяльність, підвищують рівень оволодіння знаннями, вміннями та навичками. В результаті в учнів зростає інтерес до дисциплін, що вивчаються, покращується показник виконання домашніх завдань, розвивається здатність аналізувати складні ситуації, виробляється стійка навичка вирішення практичних завдань. При здійсненні викладачем зв'язку теорії з практикою в учнів розвиваються основні психологічні компоненти творчого процесу: уява, спостережливість, логічне мислення, які формуються і на уроках математики. Освіта є особливою формою мислення, яка, підкоряючись діалектичним законам, поетапно проводить того, хто навчається від незнання - до знання, від володіння знаннями - до їх застосування, а потім - до створення нових знань. Математична освіта - це процес виховання особистості через навчання математики, що сприяє суспільним та особистим інтересам у придбанні математичних знань та формуванні математичної культури. Значення математики полягає в тому, що вона дозволяє за єдиним зразком описати багато різноманітних за своєю природою процесів, використовуючи при цьому систему універсальних методів аналізу. Таким чином, з'являється можливість зробити широкі узагальнення і створити моделі різних процесів, що вивчаються, їх додатків у різних галузях знань.

Питанню про визначення міжпредметних зв'язків присвячено багато робіт, проте нині немає єдиної точки зору.

У. Крисько розглядає міжпредметні зв'язки як дидактичну умову, що сприяє систематизації навчального процесу, що забезпечує ефективніше використання навчального часу [4, с. 150-154].

Міжпредметні зв'язки є одним із шляхів навчання, що веде до формування якісно нових утворень у навчальній діяльності студентів – міжпредметних понять та міжпредметних умінь (О. Волощенко, О. Козак, Г. Остапенко) [1, с. 170].

Такі дослідники як Д. І. Дзвінчук та І. Д. Осмінська розглядають міжпредметні зв'язки як дидактичну умову, яка забезпечує не тільки систему знань учнів, але й розвиток їх пізнавальних здібностей, активності,

інтересів, розумової діяльності [11, с. 7-19].

І. Я. Пастирська вважає, що міжпредметні зв'язки дозволяють виділити основні елементи змісту освіти, передбачити розвиток системоутворювальних ідей, понять, загальнонаукових прийомів навчальної діяльності, можливості комплексного застосування знань із різних предметів у трудовій діяльності учнів [5].

Методологічною основою міжпредметних зв'язків навчальних дисциплін є положення про єдність матеріального світу та взаємозв'язок природи, суспільства та мислення. Відображенням міжнаукових зв'язків є зв'язок між навчальними дисциплінами.

Отже, міжпредметні зв'язки забезпечують необхідну інтеграцію навчальних предметів в університеті, забезпечують зв'язок університету з життям та допомагають учням зрозуміти важливість оволодіння предметними знаннями та взаємозв'язок наук між собою. Зрештою реалізація у процесі міжпредметних зв'язків допомагає усвідомити єдність навколишнього світу.

Міжпредметний характер мають уроки, що узагальнюють навчальний матеріал однієї чи кількох навчальних тем однієї чи різних навчальних дисциплін. Міжпредметні уроки можуть бути вступними, так і проводитися в процесі вивчення навчальної теми. Виділимо такі можливості уроку із застосуванням міжпредметних зв'язків:

- реалізація принципу системності навчання;
- створення оптимальних умов для розвитку логічності, гнучкості та критичності;
- сприяння розвитку системного світогляду, гармонізації особистості учнів [6].

Вирізняють два підходи до визначення поняття «міжпредметне завдання». У першому випадку міжпредметна задача побудована на матеріалах різних навчальних предметів; у другому, вирішення міжпредметної задачі передбачає використання знань та умінь не менше ніж двох навчальних дисциплін [7, с. 213-225].

Систематичне використання на уроках математики міжпредметних завдань у формі проблемних питань та орієнтованих на практику завдань забезпечує формування умінь учнів визначати та засвоювати зв'язки між знаннями з різних навчальних дисциплін.

Зміст шкільної освіти якісно виходить на більш високий рівень під час комплексного використання міжпредметних зв'язків у процесі навчання (рис. 1):

Рис. 1. Можливості міжпредметних зв'язків у процесі навчання

Джерело: [9, с. 68-73]

Результати використання міжпредметних зв'язків:

- сприяють розвитку наукового стилю мислення студентів;
- дають можливість широкого застосування студентами природного наукового методу пізнання;
- формують комплексний підхід до навчальних предметів, єдиний з точки зору природничих наук погляд на ту чи іншу проблему, що відображає об'єктивні зв'язки в навколишньому світі;
- підвищують якість знань;
- підвищують та розвивають інтерес до предметів природничо-математичного циклу;

- формують в учнів загальні поняття фізики, математики, інформатики; узагальнені вміння та навички: обчислювальні, вимірювальні, графічні, моделювання, спостереження, експериментування, які виробляються узгоджено [8, с. 148-149].

Міжпредметні зв'язки навчання математиці є важливим засобом досягнення прикладної спрямованості навчання математики. Можливість подібних зв'язків зумовлена тим, що в математиці та суміжних дисциплінах вивчаються однойменні поняття (вектори, координати, графіки та функції, рівняння тощо), а математичні засоби вираження залежностей між величинами (формули, графіки, таблиці, рівняння, нерівності) знаходять застосування щодо суміжних дисциплін.

Таке взаємне проникнення знань і методів у різні навчальні предмети має не тільки прикладну значимість, а й створює сприятливі умови на формування наукового світогляду.

Методику навчання учнів щодо використання міжпредметних зв'язків у навчальній діяльності можна представити трьома ступенями. Розглянемо докладніше першу сходинку, умовно названу відтворюючою. Основна мета викладача на першому ступені – привчити учнів використовувати знання, отримані в природничих дисциплінах. Цей ступінь може бути розбитий на три етапи [11, с. 58-63].

Перший етап. Організація викладачем процесу повторення студентами необхідних відомостей із відповідних дисциплін.

Другий етап. Пояснення нового навчального матеріалу викладачем з використанням фактів та понять з якогось одного навчального предмета для підтвердження аналізованих теоретичних положень.

Третій етап. Виклад нового матеріалу, при якому викладачем залучається природничо теорія з суміжної дисципліни для пояснення явищ.

Як показує практика, дуже важливо, щоб вчитель пробудив у кожного учня почуття здивування та захоплення, які можна викликати, використовуючи історичний матеріал.

Як бачите, роль вчителя на уроці чи занятті просто неоціненна.

Розглянемо приклад. На уроках математики учні вирішують завдання знаходження оптимальних значень функції з допомогою похідної. Однак ці завдання можуть ставитися по-різному, і в залежності від їх постановки потребують різних математичних рішень. Так, очевидна на перший погляд задача побудови розгортки фігур, що вивчаються в курсі стереометрії, може бути сформульована інакше, ніж у підручнику. Адже на практиці ми не можемо не прагнути економії матеріалу, що витрачається на виготовлення заданої фігури. Тоді і звичайна математична задача набуває іншого вигляду і вимагає іншого підходу до її вирішення. Наприклад, розгортка повної поверхні циліндра в підручниках завжди робиться у такому вигляді, коли його основи розташовані по різні боки від розгортки бічної поверхні циліндра. Розрахуємо площу матеріалу, що йде у відходи за такого способу розкрою (без урахування витрат на шви). Відповідь: $6\pi r$. Значну економію дає побудова розгортки, коли обидві основи розташовані по одну сторону від розгортки бічної поверхні циліндра. Розрахуємо площу відходів за такого способу розкрою (без урахування витрат на шви). Відповідь: $2\pi r^2$. Порівняння цих відповідей показує, що у другому випадку відходів утричі менше. Але найбільш раціональне розташування частин розгортки циліндра виходить при побудові розгортки поверхонь трьох однакових циліндрів.

Аналогічне завдання на розгортання призми можна дати у вигляді практичної роботи. Подібні завдання сприяють організації таких необхідних у виробничій діяльності видів розумової та практичної діяльності, як уміння порівнювати та планувати.

У виробничій практиці може виникнути завдання визначення оптимальних співвідношень між елементами фігур, наприклад, визначення співвідношення між величиною радіуса і висотою циліндра, при якому обсяг циліндра буде найбільшим. На прикладі таких завдань можна показати студентам нові аспекти знань, практичну значущість матеріалу, що вивчається, вводити в навчальну діяльність елементи дослідження та елементи проблемного навчання [10].

Таким чином, використання міжпредметних зв'язків у курсі математики сприяє активізації учнів щодо знаходження додаткового матеріалу, написання рефератів, повідомлень, підвищення інтересу до виконання практичних робіт, вирішення завдань міжпредметного характеру.

Висновки. З усього вищевикладеного зробимо висновок:

1. Найважливішу роль організації міжпредметних зв'язків належить викладачеві.
2. Міжпредметні зв'язки сприяють кращому формуванню окремих понять усередині окремих предметів, груп та систем, так званих міжпредметних понять, тобто таких, повне уявлення про які неможливо дати учням на уроках якоїсь однієї дисципліни.
3. Використання міжпредметних зв'язків дає змогу актуалізувати суб'єктний досвід учнів. Раніше набуті знання на інших предметах і в повсякденному житті стають затребуваними на уроках математики.

Література

1. Волощенко О., Козак О., Остапенко Г. Я досліджую світ: підручник інтегрованого курсу для 3 класу (у 2-ох частинах). Київ: Світоч, 2020. 170 с.
2. Дзвінчук Д.І., Озьмінська І.Д. Освітні тренди ХХІ століття. Освітній дискурс. 2020. № 21(3). С. 7–19.

3. Задорожня, Т. М. (2016). Задачі про податки/Задорожня Т. М., Харенко С. Б., Кучменко С. М., Чернобай О. Б., Башук О. Ю., Скасків Л. В., Мамонова Г. В., Салієнко В. Д. Математика в рідній школі, № 10, с. 16-21.
4. Крисько У. Теоретичні та практичні аспекти використання міжпредметних зв'язків на уроках математики в початкових класах. Актуальні проблеми формування творчої особистості педагога в контексті наступності дошкільної та початкової освіти: збірник матеріалів доповідей IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 3 березня 2020 року. Вінниця. 2019. С.150-154.
5. Пастирська І.Я. Міжпредметні зв'язки як пропедевтичний етап розвитку інтеграції змісту освіти. Інноваційна педагогіка. URL: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2019/12/part_2/5.pdf дата звернення: 08.09.2023).
6. Страх, О., Лукашова, Т. Міждисциплінарні зв'язки при вивченні деяких тем дискретної математики та диференціальних рівнянь. Фізико-математична освіта. 2022. 3(29). 112–118.
7. Сисоліна Н.П., Кононенко Л.В., Сисоліна І.П., Кононенко С.О., Чумаченко О.С. Підходи до оптимізації методики викладання здобувачам вищої освіти за другим (магістерським) рівнем в сучасних умовах. Вісник науки та освіти. 2022. № 2(2). С. 213-225.
8. Хиль Я. Міжпредметні зв'язки у формуванні компетентностей учнів (на прикладі математики і географії). Формування сучасної науки: методика і практика. 2023. С. 148-149.
9. Хом'юк І., Родюк Н., Хом'юк В. Методичні аспекти реалізації міжпредметних зв'язків на уроках математики в початковій школі. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: педагогіка і психологія, 2020. № 61. С.68-73.
10. Юркова І. Використання міжпредметних зв'язків на уроках математики. Всеукраїнська науково-практична конференція “Традиційні та інноваційні підходи у сфері вивчення фізики та математики”. 12 травня 2020 року. Кривий Ріг, 2020. С. 129-131.
11. Яковлєва О., Пенко О. Формування міжпредметних зв'язків на прикладі бінарного уроку з математики та інформатики на тему «Центральна та осьова симетрія у координатах». Освіта. Інноватика. Практика, 2022. Том 10, № 6. С. 58-63.

References

1. Voloshchenko O., Kozak O., Ostapenko G. (2020) I explore the world: a textbook of the integrated course for the 3rd grade (in 2 parts) [Ya doslidzhuu svit: pidruchnyk intehrovanoho kursu dlia 3 klasu (u 2-okh chastynakh)]. Kyiv: Svitoch, p. 170. [in Ukrainian].
2. Dzvinchuk D.I., Ozminska I.D. (2020) Educational trends of the 21st century [Osvitni trendy KhKhI stolittia]. Educational discourse. No. 21(3). p. 7–19. [in Ukrainian].
3. Zadorozhnyia, T. M. (2016). Tax problems/Zadorozhnyia T. M., Kharenko S. B., Kuchmenko S. M., Chernobaj O. B., Bashchuk O. Yu., Skaskiv L. V., Mamonova G. V., Salienko V. D Mathematics in native school, No. 10, p. 16-21.
4. Krysko U. (2019) Theoretical and practical aspects of using interdisciplinary connections in mathematics lessons in elementary grades [Teoretychni ta praktychni aspekty vykorystannia mizhpredmetnykh zviazkiv na urokakh matematyky v pochatkovykh klasakh]. Actual problems of the formation of the creative personality of the teacher in the context of the continuity of preschool and primary education: a collection of materials of reports of the 4th International Scientific and Practical Internet Conference, March 3, 2020. Vinnitsa. p.150-154. [in Ukrainian].
5. Pastyrska I.Ya. (2019) Interdisciplinary connections as a propaedeutic stage of the development of the integration of educational content [Mizhpredmetni zviazky yak propedevtychnyi etap rozvytku intehratsii zmistu osvity]. Innovative pedagogy. URL: <http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/> (accessed 08.09.2023). [in Ukrainian].
6. Strah, O., Lukashova, T. (2022) Interdisciplinary connections in the study of some topics of discrete mathematics and differential equations [Mizhdystsyplinarni zviazky pry vyvchenni deiakykh tem dyskretoi matematyky ta dyferentsialnykh rivnian]. Physical and mathematical education. No. 3(29). p. 112–118. [in Ukrainian].
7. Sysolina N.P., Kononenko L.V., Sysolina I.P., Kononenko S.O., Chumachenko O.S. (2022) Approaches to the optimization of teaching methods for students of higher education at the second (master's) level in modern conditions [Pidkhody do optymizatsii metodyky vykladannia zdobuvacham vyshchoi osvity za druhym (mahisterskym) rivnem v suchasnykh umovakh]. Herald of science and education. No. 2(2). p. 213-225. [in Ukrainian].
8. Khil Ya. (2023) Intersubject connections in the formation of students' competencies (on the example of mathematics and geography) [Mizhpredmetni zviazky u formuvanni kompetentnostei uchniv (na prykladi matematyky i heohrafi)]. Formation of modern science: methodology and practice. p. 148-149. [in Ukrainian].
9. Khomyuk I., Rodyuk N., Khomyuk V. (2020) Methodical aspects of the implementation of interdisciplinary connections in mathematics lessons in elementary school [Metodychni aspekty realizatsii mizhpredmetnykh zviazkiv na urokakh matematyky v pochatkovii shkoli]. Scientific notes of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsyubynskyi. Series: pedagogy and psychology. No. 61.p.68-73. [in Ukrainian].
10. Yurkova I. (2020). Using interdisciplinary connections in mathematics lessons [Vykorystannia mizhpredmetnykh zviazkiv na urokakh matematyky]. All-Ukrainian scientific and practical conference “Traditional and innovative approaches in the field of studying physics and mathematics”. May 12, 2020. Kryvyi Rih, p. 129-131. [in

Ukrainian].

11. Yakovleva O., Penko O. (2020). Formation of intersubject connections on the example of a binary lesson in mathematics and computer science on the topic “Central and axial symmetry in coordinates” [Formuvannia mizhpredmetnykh zviazkiv na prykladi binarnoho uroku z matematyky ta informatyky na temu «Tsentralna ta osova symetriia u koordynatakh»]. Education. Innovation. Practice, 2022. Volume 10, No. 6. p. 58-63. [in Ukrainian].

ЕЛЕКТРОННИЙ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

**СУЧАСНІ ГУМАНІТАРНІ
ДИСКУСІЇ**

№ 1, 2024

ELECTRONIC SCIENTIFIC JOURNAL

**MODERN HUMANITARIAN
DISCUSSIONS**

№ 1, 2024

Головний редактор – Котельницький Назар Анатолійович

Видано у авторській редакції

Київ 2024

Підписано до публікації 15.04.2024

Адреса редакції:

01133, м. Київ, вул. Мечнікова, буд. 4/1, оф. 19А

Контактний телефон: +38 (044) 222 58 89

Контактний телефон: +38 (067) 333 45 56

E-mail: info@csr.com.ua

3041-1637